

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SALNAMELERE GÖRE TRABZON
VİLAYETİNDE DİNİ VE SOSYAL YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Davut KILIÇ

HAZIRLAYAN
İbrahim TOPAL

ELAZIĞ-2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SALNAMELERE GÖRE TRABZON VİLAYETİNDE DİNİ VE SOSYAL YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Davut KILIÇ

HAZIRLAYAN
İbrahim TOPAL

Jürimiz,tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof.Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Salnamelere Göre Trabzon Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı

İbrahim TOPAL

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim dalı

Dinler Tarihi Bilim Dalı

Elazığ-2012; Sayfa: XI +112

XV. yüzyıla sancak merkezi olan Trabzon, Osmanlı vilayet sistemi içerisinde önemli bir vilayet merkezi olmuş, bünyesinde çeşitli inanç ve kültürleri de birlikte yaşatmıştır. Bu cümleden olarak Müslümanların dini ve sosyal kurumlarının yanı sıra her dönem gayrimüslimlere ait inanç ve kültürel değerleri yaşatan kurumlar da salnamelerde yerini almıştır. Bu verilerden hareketle merkezden başlayarak Trabzon’da yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusu dini gruplar halinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Müslüman, Gayrimüslim, Sosyal Kurumlar, Dini Kurumlar, Nüfus.

ABSTRACT

MastersThesis

ReligiousandSocialStructurein Trabzon Provincein

Respect of YearBooks

İbrahim TOPAL

Fırat University

Institute of SocialSciences

PhilosophyandReligionSciencesDeparment

History of Religion

Elazığ-2012;Page: XI + 112

Trabzon, which was flag center in 15th century, was an important city center inside the province system of Ottoman Empire and a lot of religions and cultures were living in Trabzon. Therefore, besides Muslims' social and religious foundations, in annuals, there were lots of religious and social foundations which were belongs to non-Muslims. In the light of these information, starting with the center, Muslims and non-Muslims, populations which were living in Trabzon, were evaluated according to their religious groups.

Key Words: Trabzon, Muslim, non-Muslim, Social Foundation, Religious Foundation, Population.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TRABZON VİLAYETİNDEKİ SOSYAL KURUMLAR.....	10
1.1.Trabzon Merkez Sancağında Bulunan Kurumlar	10
1.1.1.Mektepler	10
1.1.1.1.Müslim Mektepleri	10
1.1.1.1.1. Trabzon Merkez Sancağında Müslim Mektepleri	10
1.1.1.1.2. Ordu Kazasında Müslim Mektepleri.....	15
1.1.1.1.3. Rize Kazasında Müslim Mektepleri	16
1.1.1.1.4. Of Kazasında Müslim Mektepleri.....	17
1.1.1.1.5. Tirebolu Kazasında Müslim Mektepleri	17
1.1.1.1.6.Gireson Kazasında Müslim Mektepleri	19
1.1.1.1.7. Görele Kazasında Müslim Mektepleri	20
1.1.1.1.8. Vakfıkebir Kazasında Müslim Mektepleri	21
1.1.1.1.9. Aybastı Kazasında Müslim Mektepleri	22
1.1.1.1.10. Sürmene Kazasında Müslim Mektepleri.....	22
1.1.1.1.11. Akçaabat Kazasında Müslim Mektepleri.....	22
1.1.1.2.Gayrimüslim Mektepleri	23
1.1.2.Tekke, Han ve Ziyaretgâhlar	27
1.1.3.Hamamlar	29
1.1.4.Kütüphaneler ve Matbaalar	29
1.1.5.Hastaneler.....	30
1.1.6. Trabzon Sancağında Bulunan Diğer Kurumlar	30
1.2.Canik Sancağında Bulunan Kurumlar	32
1.2.1.Mektepler	32

1.2.1.1.Müslim Mektepleri	32
1.2.1.1.1. Samsun Kazasında Müslim Mektepleri	32
1.2.1.1.2. Çarşamba Kazasında Müslim Mektepleri.....	34
1.2.1.1.3. Bafra Kazasında Müslim Mektepleri	35
1.2.1.1.4. Ünye Kazasında Müslim Mektepleri	37
1.2.1.1.5. Terme Kazasında Müslim Mektepleri	38
1.2.1.1.6. Fatsa Kazasında Müslim Mektepleri	38
1.2.1.1.7. Niksar Kazasında Müslim Mektepleri	39
1.2.1.2.Gayrimüslim Mektepleri	39
1.2.2.Tekke, Han ve Ziyaretgâhlar	40
1.2.3.Hamamlar	42
1.2.4.Kütüphaneler ve Matbaalar	42
1.2.5.Hastaneler.....	43
1.2.6.Canik Sancağında Diğer Kurumlar	43
1.3.Lazistan Sancağında Bulunan Kurumlar	44
1.3.1.Mektepler	44
1.3.1.1.Müslim Mektepleri	44
1.3.1.1.1. Batum Kazasında Müslim Mektepleri	44
1.3.1.1.2. Hopa Kazasında Müslim Mektepleri	45
1.3.1.1.3. Atina Kazasında Müslim Mektepleri.....	46
1.3.1.1.4. Livana Kazasında Müslim Mektepleri.....	46
1.3.1.1.5. Arhavi Kazasında Müslim Mektepleri.....	47
1.3.1.1.6. Çürüksu Kazasında Müslim Mektepleri	47
1.3.1.1.7. Rize Kazasında Müslim Mektepleri	47
1.3.1.2. Gayrimüslim Mektepleri	48
1.3.2. Han, Tekke ve Ziyaretgâhlar	49
1.3.3. Hamamlar	49
1.3.4. Kütüphaneler	49
1.3.5.Lazistan Sancağında Diğer Kurumlar	49
1.4.Gümüşhane Sancağında Bulunan Kurumlar	50
1.4.1.Mektepler	50
1.4.1.1.Müslim Mektepleri	50
1.4.1.1.1. Gümüşhane Kazasında Müslim Mektepleri.....	50

1.4.1.1.2. Torul Kazasında Müslim Mektepleri	51
1.4.1.1.3. Kelkit Kazasında Müslim Mektepleri	51
1.4.1.1.4. Gayrimüslim Mektepleri	52
1.4.1.2. Han, Hamam, Tekke ve Ziyaretgâhlar	52
1.4.1.3. Gümüşhane Sancağındaki Diğer Kurumlar	53

İKİNCİ BÖLÜM

2. TRABZON VİLAYETİNDE DİNİ KURUM VE GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI	55
2.1. Trabzon Vilayetinde Yaşayan Dinler	55
2.2. Trabzon Sancağında Bulunan Dini Kurumlar	56
2.2.1. Cami ve Mescitler	56
2.2.2. Kiliseler	59
2.3. Canik Sancağında Bulunan Dini Kurumlar	61
2.3.1. Cami ve Mescitler	61
2.3.2. Kiliseler	63
2.4. Lazistan Sancağında Bulunan Dini Kurumlar	65
2.4.1. Cami ve Mescitler	65
2.4.2. Kiliseler	66
2.5. Gümüşhane Sancağında Bulunan Dini Kurumlar	67
2.5.1. Cami ve Mescitler	67
2.5.2. Kilise ve Manastırlar	68
2.6. Trabzon Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı	69
2.7. Canik Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı	78
2.8. Lazistan Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı	86
2.9. Gümüşhane Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı	94
SONUÇ	103
BİBLİYOGRAFYA	104
KAYNAK VE TETKİK ESERLER	105
EKLER	106
TRABZON VİLAYETİ İLE İLGİLİ HARİTALAR	106
Ek 1. Trabzon Vilayeti Haritası	107
Ek 2. Trabzon Vilayeti Haritası	108

Ek 3. Trabzon Vilayeti haritası	109
Ek 4. Trabzon Vilayeti ziraat haritası	110
Ek 5. Trabzon Vilayeti Yol Haritası	111
ÖZGEÇMİŞ	112

ÖNSÖZ

Salnameler, yıllık belirli konulara dair olayları bir arada ele almak için düzenlenmiş eserlerdir. Sene, yıl anlamına gelen ‘sal’ ile mektup, kitap manasına gelen ‘name’nin birleşmesinden oluşan bu kelimenin tam karşılığı ‘yıllık’tır. Osmanlı Devleti’nde üç çeşit salname neşredilmiştir. Bunlar, devlet, vilayet ve resmi kurum ve kuruluşlara ait salnamelerdir. 1847-1922 seneleri arasında neşredilen salnameler, devlet teşkilatı, müesseseler, şahıslar ve daha birçok konuda önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Osmanlılarda H.1263’ten 1334’e kadar 68 adet devlet salnamesi yayımlanmıştır. İlk devlet salnamesi Sadrazam Büyük Reşit Paşa’nın zamanında neşredilmiştir. Önceleri yüz sayfa civarında neşredilen salnameler sonraları yedi sekiz yüz sayfayı bulmuştur. Salnameler, 1306 (1888) tarihinden itibaren Memurin-i Mülkiye Komisyonu’na bağlı Sicili-i Ahval İdaresi’nce çıkarılmaya başlanmış ve saltanatın sonuna kadar devam etmiştir. Vilayetlerde çıkarılmaya başlanan salnamelerin ilki de 1283 (1866-67) tarihinde çıkarılmıştır. Vilayetlerin bazılarında bir tek salname neşredilirken bazılarında bu sayı yirmiden fazladır. En çok salname çıkaran vilayetler Hüdavendigâr (Bursa) ve Selanik’tir. Trabzon’da ise H. 1286 - 1322 (M.1869-1905) tarihleri arasında 22 defa yayınlanmışlardır.

Çalışmamıza temel teşkil eden Trabzon Vilayeti ve Maarif Salnameleri, Trabzon Vilayetinin, dini ve sosyal yapısını incelemek için yararlanılacak önemli bir bilgi kaynağıdır. Osmanlı Devleti’nin Canik, Gümüşhane, Lazistan ve Trabzon Sancakları’nın bağlı bulunduğu Trabzon Vilâyeti’nde ilk salname 1869 yılında yayınlanmıştır. Bu salnamelerde, halkın dini yapısı, kadın, erkek dağılımı, hane sayıları ve bu hanelerde yaşayan nüfus miktarıyla ilgili detaylı bilgiler vardır. Ayrıca bunun dışında eğitim kurumları ve öğretmen sayıları verilerek, okulların türü ve hangi din mensuplarına ait olduğu, camiler, kiliseler, hanlar, hamamlar ve diğer kurumlar hakkında salnamelerde bilgi bulmak mümkündür. Biz de çalışmamızda başta vilayet merkezi olmak üzere bütün Trabzon Vilayetine bağlı kaza ve nahiyelerde elde ettiğimiz verileri tasnif ederek bölgedeki dini ve sosyal yapıyı ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızın giriş kısmında Trabzon Vilayetinin ismi ve tarihi hakkında bilgi verdikten sonra tarihi süreç içerisinde Trabzon vilayetinin idari yapılanmasını özet halinde ortaya koyduk.

Birinci bölümde ise vilayet ve maarif salnamelerinden hareketle sancak, kaza ve nahiyelerdeki Müslim ve gayrimüslimlere ait dini ve sosyal kurumları çıkararak yaşanan sosyal hayatı göstermeye çalıştık.

İkinci bölümde de Trabzon vilayetinde bulunan dini grupların nüfus yapısını inceleyerek dini hayatı ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamda bana yol gösteren, her türlü yardımını esirgemeyen ve değerli vaktini bana ayıran Danışman Hocam Doç. Dr. Davut KILIÇ Bey'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Elazığ-2012

İbrahim TOPAL

KISALTMALAR

Ad.	: Adet
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
C	: Camii
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
E.	: Erkek
H.	: Hicri
H	: Han
Hm.	: Hamam
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İM.	: İlmiye Medresesi
km.	: Kilometre
K.	: Kadın
Kls.	: Kilise
M.	: Miladi
M	: Mescit
Md.	: Medrese
Mns.	: Manastır
MÖ:	: Milattan Önce
MS.	: Milattan Sonra
M.S.	: Maarif Salnamesi
Nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
Öğ.	: Öğretmen
Öğr.	: Öğrenci
s.	: Sayfa

S.	: Sayı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T	: Tekke
T.S.	: Trabzon Vilayeti Salnamesi
Z	: Zaviye
Vs.	: ve saire
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

1.Trabzon Adının Menşei

Trabzon Vilayetinin ismiyle ilgili salnamelerde, şehrin etrafındaki tepelerin dört köşe masa manasına gelen “Trapeza”dan hareketle bugünkü ismini aldığıdır. Bunu destekleyen bilginin ise, Trabzon’da yaşayan İonnis Vizantiyos’un “Enkomyan” adlı eserinde geçmektedir¹.

Trabzon Vilayetinde bulunan diğer yer isimleri de şöyledir: Polathane Yunan lisanında kavak ağacına nispetle “Platana”², Tirebolu Rumca “Tiripolis”³, Giresun kasabası eski Yunanlı muhacirler tarafından bina edilmiş ve kiraz ağaçlarının çok olmasından dolayı “Kerasus”⁴, Ordu Kazası Sinop hükümeti tarafından tesis olunmuş ve “Kotyora” (Kosyoz) ismi verilmiştir⁵. Fatsa Kazasının nam-ı kadimine “Fatisa” derler⁶. Çarşamba- Sermiskire’dir⁷. Samsun- Amisos (Amison)⁸, Of Kazası dâhilindeki hususi yolların bulunduğu arazinin girintili çıkıntılı olması sebebiyle ekserisi yılankavi olduğundan buraya Yunan-i kadim lisanında yılan manasında “Ofis” ismi verilmiştir⁹. Terme Çayı eski ismi “Termodon”¹⁰, Görele Kazasında yaptırılan kalenin ismine “Korala” denilmiş ve kazaya da buna nispeten bu isim verilmiştir¹¹. Rize Kasabasının doğu tarafında bulunan derenin etrafında pirinç ekilmekte olduğundan Rumcada pirinç manasına gelen “Riziyos” ismi verilen dereye nispetle kasabaya bu isim verilmiştir¹². Atina Kazası (Pazar) putperestler tarafından mabut kabul edilen puta nispetle “Atnas” ismi verilmiştir¹³. Gümüşhane ismi orada çıkarılan ve işletilen gümüş madenine nispeten Rumca’da gümüş manasına gelen “Halidiya”¹⁴ denilmiştir. Yukarıda verilen yer isimlerine bakıldığında eski isimlerle bağlantılı olarak devam ettiği görülmektedir.

¹ H.1309 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1309, s.181; H.1311 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası 1311, s.184; 1320 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1320, s. 89; H.1321 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1321, s.132; H.1322 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1322, s.247-248.

² H.1311 T.S., s.253; H.1313 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1313, s.198.

³ H.1311 T.S., s.228; H.1313 T.S., s.220; H.1321 T.S., s.120.

⁴ H.1311 T.S., s.235; H.1313 T.S., s.226; H.1321 T.S., s.120.

⁵ H.1311 T.S., s.244; H.1313 T.S., s.236; H.1321 T.S., s.121.

⁶ H.1321 T.S., s.122.

⁷ H.1321 T.S., s.122.

⁸ H.1311 T.S., s.264; H.1313 T.S., s.249; H.1321 T.S., s.123.

⁹ H.1311 T.S., s.216; H.1313 T.S., s.207; H.1321 T.S., s.125.

¹⁰ H.1318 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1318, s.73.

¹¹ H.1311 T.S., s.221; H.1313 T.S., s.212.

¹² H.1311 T.S., s.302; H.1313 T.S., s.280.

¹³ H.1311 T.S., s.307; H.1313 T.S., s.285.

¹⁴ H.1313 T.S., s.295.

2.Trabzon Vilayetinin Tarihi

Vilayet salnamelerine göre Trabzon şehrinin tarihi şöyledir. Trabzon, çok eski bir yerleşim yeridir. Karadeniz'in doğu sahili eski Yunanlılarca bilindiğine dair bazı tarihi vesikalar mevcut ise de, ilk çağlara ait tarihi durumu pek bilinmemektedir. Bu bölgenin ticari önemini Yunanlılar, Gürcistan tarafına yaptıkları Argonatlar seferi esnasında keşfetmiştir. Gemiciliğin ilk dönemlerinde bir takım kimselerin Yunanistan'dan kalkıp, tesadüfen buralara kadar geldikleri rivayet edilmektedir. Bu tarihi rivayetleri doğrulayacak MÖ. IX asırda yazıldığı tahmin edilen Omiros'un İlyad adındaki eserin katalog kısmında, Yunanistan'ın ve diğer memleketlerin coğrafyasına dair açık bilgilerin verildiği görülmektedir. Omiros'tan sonra yaşamış ve bu coğrafyaya ait birçok eserler bırakmış olan Istraban ve ilim ehlinde olan bir takım kimseler de bu bilgilerin doğruluğunu kabul etmişlerdir. Omiros'un ifadesine göre Ereğli civarındaki Bartın nehrinden Trabzon'a kadar olan arazide iskân eden Paflogon kavmi ile Halivi veya Halivuyada, yani bugün Yunanca'da ismi Haldiya denilen Gümüşhane ve Sürmene taraflarında ikamet eden Alizon kavmi ki, Lazlardan başka bir kavim olmadığı zannı galip gelmektedir. Truva muhaberesinde Truva ahalisine karşı koymaya gitmişlerdir. Milotoslular Truva muhaberesinden sonra yani MÖ. 1050 ve 1186 yıllarında Eski Yunanistan'da meydana gelen çekişmeler üzerine, kendi memleketlerinde duramayıp uzak şehirlere göç edince, yolları Karadeniz sahiline gelmiş ve bölgeyi idareleri altına almışlar, o vakitten beri bu bölgede ikamet etmişlerdir. Milotoslular kendilerine yeni yerleşim ve ticaret yerleri tesis etmişlerdir. İlk önce gelenler Sinop'a ve müteakiben Karadeniz sahilinin diğer yerlerine yerleşmişlerdir. Buradan hareketle Kotyara'yı (Ordu) ve sonradan Trabzon şehrini kurmuşlardır¹⁵.

Trabzon şehrinin bulunduğu mühim mevkiden dolayı ticareti artmış ve Sinop şehrini geçmiştir. Trabzonlular çevresiyle ticari ilişkilerini artırarak Karadeniz'in doğu sahillerine doğru yayılmışlardır. Lazistan Sancağı dâhilinde bulunan Atina şehrini kurmuşlardır. Trabzon şehri Sinop şehrine belirli bir vergi vermek karşılığında yerel ahalî tarafından yönetilmiştir. Daha da önemlisi İranlıların istilasından korunarak sikke dahi basmışlardır¹⁶.

¹⁵ H.1311 T.S., s. 181; H.1316 T.S., s.224-235; H.1320 T.S., s.87-88; H.1322 T.S., s.243-245.

¹⁶ H.1322 T.S., s.245.

İskender'in MÖ. 323 yılında vefat etmesinden MÖ. 315 senesine kadar Kapadokya, Paflagonya ve Pontus hükümetinin bir kısmında Omenis, Perdikas ve ondan sonra II. Mihirdat (Mitridates), MÖ. 312-280 senesine kadar SelefkosNikador ve o tarihten itibaren MÖ. 65 tarihine kadar da Mihirdat (Mitridates) ailesi iktidarda kalmıştır. MÖ. 63 yılında Trabzon'u zaptedenPompeius, burayı Roma imparatorluğunun idaresi altına almıştır¹⁷.

Trabzon Romalıların iyi idaresiyle bayındır hale gelmiş ve İran ile yapılan ticaretin tek iskelesi olmasından dolayı zaman içerisinde Karadeniz sahilinin en gelişmiş şehri olmuştur. Roma İmparatorlarından Neron Trabzon şehrini civardaki kavimlerin istilasından korumuş ve MS. 117-118 yıllarına kadar da iktidarda kalmıştır. İmparator Sever'in zamanında yani 196 senesinde Trabzon şehri İmparatorun düşmanına yardım etmesinden dolayı sahip oldukları bir takım imtiyazları kaybetmiştir. 244 senesinde muhtariyetleri lağvedilmiş ve sikke basma salahiyetlerini kaybetmişlerdir. 259 ve 260 senelerinde Trabzon şehri Kırım'dan gelen İskit ahalisi tarafından işgal edilmiş ve birçok tahrifata uğramıştır. Kısa bir süre sonra şehir Pontusluların eline geçmiştir¹⁸.

Bizans İmparatorluğu zamanında Komninos ailesi 325-1204 yılları arasında Trabzon'u idare etmiştir. Bu dönemde bölgenin önemi daha da artmış ve Trabzon şehri yapılan ticaret sayesinde Doğu Roma hükümetinin ve Anadolu'nun en mühim şehirlerinden birisi olmuştur. Justinyen'in (527-565) İran'a karşı açtığı savaşta Trabzon, mühim bir ordu merkezi ve imparatorluğun en büyük istinatgâhı idi. Justinyen'in meşhur generallerinden Velisar ve Narsis Trabzon'a geldiklerinde harap olmuş sur ve önemli binaları tamir etmişlerdir. İmparator İrakliyus 623 yılında İran'a yaptığı seferde Trabzon, askerlerin sevk edildiği bir üs vazifesi yapmıştır. Kayser I. Aleksiyo zamanında Haldiya (Gümüşhane) eyaletinin valisi olan TeodorGavra 1081 yılında Gümüşhane taraflarını işgal etmiş olan Türkleri buradan çıkarmış ve Gümüşhane ve Trabzon eyaletlerini birleştirerek bir hükümet kurmuştur. Onun vefatından sonra hükümet tekrar Bizans kayserliğine iltihak etmiş ve bir müddet sonra da İstanbul'dan gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir. GrigoriosTaranitis 1104 senesinde bağımsızlığını ilan etmek istemiş ise de kayserin gönderdiği askerler tarafından tutuklanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. KostantinGavra da (1115-1119) bağımsızlık

¹⁷ H.1320 T.S., s.89-90; H.1321 T.S., s.132-133; H.1322 T.S., s.249.

¹⁸ H.1320 T.S., s.90-91; H.1321 T.S., s.133-134; H.1322 T.S., s.250-251.

ilan etmiş, birkaç sene devam eden derebeyliği I. Manuel Komninos zamanında yani 1143-1180 senelerinde, Mihail Gavra adındaki general tarafından imha edilerek tekrar Bizans'a katılmıştır. 1204 yılında Vali olan NikiforosPaleologos zamanında Aleksios Trabzon'u zapt ederek bir nevi imparatorluk ilan etmiştir¹⁹. Aleksios, Trabzon'da 1204-1461 tarihleri arasında Komninos ailesinin iktidarda kalmasını sağlamıştır. I. Aleksios 14 senelik iktidarı döneminde çevresinde bulunan hükümdarlarla iyi ilişkiler kurmuş, antlaşmalar imzalamış ve hükümetini iyi idare etmiştir. Vefatından sonra iktidara gelen damadı I. Andrenikos nüfuzunu Kırım taraflarına kadar yaymış. Selçuklu Sultanı Alâeddin ile kayınpederi I. Aleksios arasında imzalanan antlaşmayı kabul etmemiştir. Bunun neticesinde Alâeddin büyük bir kuvvetle Bayburt Ovasına karargâh kurmuştur. Yapılan çarpışmaların neticesinde Alâeddin Trabzon'u muhasara altına almıştır. Trabzon'un fethi yaklaşmış iken, şiddetli yağmurun sele dönüşmesi neticesinde bir hayli insan ve hayvanı sürüp götürmüştür. Bunu fırsat bilen Kral kaleden Müslüman askerlerin üzerine aniden hücum etmiş ve kalenin fethinin müyesser olamayacağını anlayan Alâeddin, Yeni Cuma taraflarında askerleriyle bir müddet kaldıktan sonra I. Andrenikos ile yeniden bir antlaşma yaparak Konya'ya geri dönmüştür²⁰.

I. Yorgi'nin Türkmenlerle yapılan muhaberede esir alınmasıyla yerine kardeşi II. İoannis geçmiştir. II. Aleksios, Sinop hükümetinin saldırılarından rahat edemediğinden, Trabzon kalesinin Eksotha civarından Mumhaneönü mahallesine kadar olan duvarları o zaman yaptırmıştır. III. Emanuel zamanında Timurlenk 1401 yılında Trabzon kalesini almaya azmetmiştir. Timur'un askerleri bölük bölük hücumla başlamasıyla, şiddetli muhasara ve muhabereden sonra kale fethedilme derecesine gelmiştir. Timur ile birlikte bulunan Şirvan hâkimi Şeyh İbrahim'in ricalarıyla kalenin fethinden vazgeçmiş, bir miktar hazine ve ganimet alarak geri çekilmiştir²¹.

III. Emanuel memleketini Timur'un istilasından kurtarmış ise de Osmanlı İmparatorluğunun tazyik ve tehditlerine Fatih Sultan Mehmet devrine kadar muhafazaya muktedir olmuştur. IV. İoannis İstanbul'un, Fatih Sultan Mehmet tarafından fethinden sonra sıranın Trabzon'a geleceğini anlamış ve kızı Katerina'yı İran hükümdarı Uzun Hasan ile evlendirmiştir. Böylece Osmanlıya karşı ittifak antlaşması yapmıştır. Uzun Hasan askerleriyle birlikte Osmanlı topraklarına saldırmış, Fatih Sultan Mehmet'in bölgeye sevk ettiği orduyla karşılaşmış ve neticede Osmanlı ordusu

¹⁹ H.1320 T.S., s.91-92; H.1321 T.S., s.135-136; H.1322 T.S., s.252-253.

²⁰ H.1320 T.S., s.92-93; H.1321 T.S., s.136-133; H.1322 T.S., s.254-255.

²¹ H.1322 T.S., s.255-257.

galip gelmiştir. İmparatorluk Osmanlı Ordusunun tazyikinden kurtulmak için her yıl 3000 altın ödemeyi kabul etmiştir. Bu hadise İmparatoru bir takım tedbirler almaya yönelterek, civardaki devletlerle ittifak kurmaya teşebbüs etmiş ise de girişimlerinin neticesini göremeden ölmüş, yerine kardeşi David hükümdar olmuştur²².

Komninos ailesinin son hükümdarı olan David üç yıl iktidarda kalmış. Osmanlı askerleri tarafından karadan ve denizden yapılan hücum ve muhasaraya karşı memleketi muhafaza edemeyeceğini anlayınca 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'e Trabzon'u teslim etmiştir. Ailesiyle beraber İstanbul'a, sonra da Edirne'ye gönderilen David orada ölmüştür²³. Bu tarihten itibaren Trabzon şehri Osmanlı İmparatorluğunun idaresi altında kalmıştır.

3.Trabzon Vilayetinin İdari Yapısı

H.1286 Vilayet salnamesine göre vilayetin idari taksimatı şöyledir²⁴.

Tablo 1.

Trabzon Sancağı Kazaları	1-Trabzon
	2-Bucak
	3-Gireson
	4-Tirebolu
	5-Rize
	6-Of
Canik Sancağı Kazaları	1-Samsun
	2-Çarşamba
	3-Bafra
	4-Ünye
Lazistan Sancağı Kazaları	1-Batum
	2-Arhavi
	3-Livana
Gümüşhane Sancağı Kazaları	1-Gümüşhane
	2-Torul
	3-Kelkit

²² H.1322 T.S., s.256-257.

²³ H.1311 T.S., s.181-189; H.1322 T.S., s.257.

²⁴ H.1286 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1286, s.34-35.

Yukarıdaki tabloya göre Trabzon Vilayeti 4 sancak ve 16 kazadan oluşmaktadır.

H.1287 yılında neşredilen vilayet salnamesinde ise Trabzon merkez sancağında Bucak Kazası çıkarılarak, Ordu Kazası ilave edilmiştir. Canik Sancağında ise mevcut yapıya Niksar Kazası eklenmiştir. Lazistan Sancağında da Arhavi Kazası çıkarılarak Hopa ve Atina Kazaları eklenmiştir. Gümüşhane Sancağında ise mevcut yapıya Şiran Kazası ilave edilmiştir. Bu bilgilere göre H.1287 yılında Trabzon Vilayetinde kaza sayısı yirmiye çıkmıştır²⁵. H.1288²⁶ ve H.1289²⁷ yıllarında vilayetin idari taksimatı, sancak sayıları kaza sayıları ve isimleri aynıdır. H.1290 Vilayet Salnamesine göre Trabzon Vilayetinde sancak sayısı üçe inmiştir. Canik Sancağı bu salnamede yer almamıştır. Diğer sancakların kaza sayıları ve isimleri aynı kalmıştır²⁸.

H.1291 Vilayet Salnamesine göre Trabzon Vilayetin idari taksimatı şöyledir²⁹.

Tablo 2.

Trabzon Sancağı Kazaları	1-Trabzon
	2-Ordu
	3-Gireson
	4-Tirebolu
	5-Rize
	6-Of
	7-Sürmene
	8-Vakfikebir
	9-Aybastı
Lazistan Sancağı Kazaları	1-Batum
	2-Livana
	3-Acareteyn
	4-Hopa
	5-Atina
	6-Çürüksu
Gümüşhane Sancağı Kazaları	1-Gümüşhane
	2-Torul
	3-Kelkit
	4-Şiran

²⁵ H.1287 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1287, s.31-60.

²⁶ H.1288 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1288, s.33-66.

²⁷ H.1289 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1289, s.40-66.

²⁸ H.1290 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1290, s.40-66.

²⁹ H.1291 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1291, s.30-61.

Yukarıdaki verilen bilgilere baktığımızda Trabzon Vilayetinin 3 sancak ve 19 kazadan oluştuğu görülmektedir. Canik Sancağının bu tabloda yer alamadığını görmekteyiz..

H.1292 salnamesinde Trabzon Sancağında Gireson Kazası yer almamıştır. Diğer sancakların kaza sayıları ve isimlerinde herhangi bir değişiklik yoktur³⁰. H.1293-H.1295 tarihleri arası neşredilen salnamelerde vilayetin idari taksimatı, H.1292 salnamesindeki sancak, kaza sayıları ve isimleriyle aynı olduğu görülmektedir³¹.

H.1296 Vilayet salnamesine göre Trabzon vilayetinin idari taksimatı şöyledir³².

Tablo 3.

Trabzon Sancağı Kazaları	1-Trabzon
	2-Ordu
	3-Gireson
	4-Tirebolu
	5-Rize
	6-Of
	7-Sürmene
	8-vakfikebir
	9-Aybastı
	10-Görelle
Canik Sancağı Kazaları	1-Samsun
	2-Çarşamba
	3-Bafra
	4-Ünye
	5-Fatsa
	6-Niksar
Lazistan Sancağı kazaları	1-Hopa
	2-Atina
Gümüşhane Sancağı kazaları	1-Gümüşhane
	2-Torul
	3-Kelkit
	4-Şiran

Yukarıdaki verilen bilgilere baktığımız zaman Trabzon merkez Sancağında Gireson, Aybastı ve Görelle Kazaları ilave edilmiştir. Canik Sancağında ise mevcut

³⁰ H.1292 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1292, s.58-77.

³¹ H.1293 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1293, s.56-72; H.1294 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası1294, s.50-72. H.1295 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1295, s.122-123.

³² H.1296 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1296, s.50-97.

yapıya Terme ve Fatsa Kazası eklenmiştir. Lazistan Sancağında da Livana, Acarateyn ve Çürüksu Kazaları yer almamıştır.

H.1298 vilayet salnamesindeki idari taksimatta bazı kazalarda değişiklikler olmuştur. Trabzon sancağında bulunan Rize Kazası Lazistan Sancağına eklenmiş ve sancak merkezi olmuştur. Aybastı Kazası, Ordu Kazasına bağlı bir nahiye olmuştur. Canik Sancağında ise Niksar Kazası, Gümüşhane Sancağında ise Kelkit ve Şiran Kazaları yer almamaktadır³³.

H.1305 vilayetin idari taksimatında bazı kazalarda değişiklikler olmuştur. Trabzon Sancağında bulunan Of Kazası, Lazistan Sancağına ilave edilmiş ve Akçaabat Kazası Trabzon Sancağına kaza olarak ilave edilmiş, Canik Sancağı kazalarında değişiklik olmamıştır. Trabzon vilayeti 20 kaza, 24 nahiye, 2749 köy ve 197 mahalleden oluşmaktadır. Bayburt Sancağının lağvıyla Kelkit ve Şiran Kazalarının gelecek 304 senesi mart ayından itibaren Gümüşhane kazasına iadesine karar verilmiştir³⁴.

H.1309 yılında Trabzon merkez sancağında Of Kazası ilave edilmiştir. Gümüşhane Sancağında ise Kelkit ve Şiran kazaları mevcut yapıya eklenmiştir. Canik ve Lazistan Sancaklarında herhangi bir değişiklik olmamıştır³⁵. H.1311-H.1319 yılları arası neşredilen salnamelerde verilen bilgiler H.1309 tarihli salnameyle aynıdır³⁶. H.1319 salnamesine göre vilayetin idari taksimatı ve sancak sayısı aynı olmakla birlikte, Trabzon Sancağında Aybastı Kazası tekrar nahiyeye çevrilmiş ve Fatsa Kazasına bağlanmıştır³⁷.

³³ H.1298 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1298, s. 49-89.

³⁴ H.1305 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1305, s.173.

³⁵ H.1309 T.S., s.174

³⁶ H.1311 T.S., s.180; 1313 T.S., s.166; H.1316 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1316, s.289-339.

³⁷ H.1319 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1319, s.106-164.

H.1320-H.1322 yılları arasında Trabzon Vilayetinin idari taksimatı şöyledir³⁸.

Tablo.4

Trabzon Sancağı	1-Trabzon
	2-Ordu
	3-Gireson
	4-Tirebolu
	5-Of
	6-Sürmene
	7-Vakfikebir
	8-Görece
	9-Akçaabat
Canik Sancağı	1-Samsun
	2-Çarşamba
	3-Bafra
	4-Ünye
	5-Fatsa
	6-Terme
Lazistan Sancağı	1-Rize
	2-Hopa
	3-Atina
Gümüşhane Sancağı	1-Gümüşhane
	2-Torul
	3-Kelkit
	4-Şiran

Yine aynı salnamede Trabzon Vilayetinde 4 sancak 22 kaza, bu kazalara bağlı 25 nahiye ve 3550 kadar köyün var olduğu kayıtlarda geçmektedir³⁹.

³⁸ H.1320 T.S., s.163-307; H.1321 T.S., s.351-344; H.1322 T.S., s.118.

³⁹ H.1320 T.S., s.163-307; H.1321 T.S., s.351-344; H.1322 T.S., s.118.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TRABZON VİLAYETİNDEKİ SOSYAL KURUMLAR

1.1.Trabzon Merkez Sancağında Bulunan Kurumlar

1.1.1.Mektepler

1.1.1.1.Müslim Mektepleri

1.1.1.1.1. Trabzon Merkez Sancağında Müslim Mektepleri

Salnamelere göre Trabzon merkez kazasında mekteplerin yıllara göre dağılımı şöyledir.

Tablo 1.

Yıllar	Sıbyan Mektebi		Medreseler				Rüştiye Mektebi		
	Ad.	Öğr.	Md.	İM.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
H.1286 ⁴⁰	319	8168	-	21	22	536	1	4	92
H.1287 ⁴¹	-	-	9	-	-	-	1	4	80
H.1288 ⁴²	21	-	5	-	-	-	1	4	82
H.1289 ⁴³	21	-	5	-	-	-	1	4	85
H.1290 ⁴⁴	21	-	6	-	-	-	1	4	88
H.1291 ⁴⁵	21	-	6	-	-	-	1	4	95

Yukarıdaki tabloya bakıldığında H.1286 yılında Sıbyan Mekteplerinin sayısının diğer yıllara göre fazla olduğunu görülmektedir. Bize göre bu farkın oluşmasındaki sebep H.1286 yılında verilen kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki Sıbyan Mekteplerini de içermesinden kaynaklanmaktadır. Diğer yıllarda verilen bilgilerde ise sadece kaza merkezlerinde bulunan Sıbyan Mektepleri kayıt altına alındığından yıllar arasında büyük farklar çıkmaktadır. H.1286 yılında İlmiye Medreselerinde öğrenci sayıları da verilmiştir. Daha sonraki yıllara baktığımızda sadece medrese sayıları verilirken, öğrenci sayıları verilmemiştir.

⁴⁰ H.1286 T.S., s.80.

⁴¹ H.1287 T.S., s.74, s.96-97.

⁴² H.1288 T.S., s.80, 104-105.

⁴³ H.1289 T.S., s.78, 102-103.

⁴⁴ H.1290 T.S., s.67, 88-89.

⁴⁵ H.1291 T.S., s.69, 90-91.

H.1292 tarihli salnamede bir Rüştîye Mektebinde 5 muallim, 1 hademe ve 133 öğrenci, bir İdadi-i Rüştîye Mektebinde ise 4 muallim, 1 mübeyyiz ve 280 öğrenci öğrenim görmektedir. Ayrıca 21 Sıbyan Mektebi ve 15 medrese vardır⁴⁶.

H.1293-H.1295 tarihleri arası yayınlanan salnamelerde Trabzon merkez kazasında bir Rüştîye Mektebinde 4 muallim, bir hademe ve 133 öğrenci, bir İdadi-i Rüştîye Mektebinde 4 muallim, bir mübeyyiz ve 290 öğrenci öğrenim görürken, ayrıca kazada 21 Sıbyan Mektebi ve 9 medrese vardır⁴⁷.

H.1296-H.1298 tarihli salnamelerde Trabzon Merkez Kazasında 218 Sıbyan Mektebi, 16 medrese, bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim vardır⁴⁸. Bu dönemde yine verilen rakamlara nahiye ve köylerde bulunan Sıbyan Mekteplerinin ilave edildiği görülmektedir.

H.1305 yılında 19 medresede 1500 öğrenci, 1 Mülkiye Rüştîye Mektebinde 7 muallim ve aynı mektebin alt katında 292 Sıbyan İptidai öğrenci, 1 Askeri Rüştîye Mektebinde 10 muallim ve bu mektebin içindeki Hayriye Mektebinde 4 muallim 258 öğrenci ve aynı mektebin içindeki Sıbyan İptidai Mektebinde 201 öğrenci vardır. Kazada 1 İdadi-i Mülkiye Mektebinde 7 muallim, 1 hademe ve 55 öğrenci eğitim ve öğretim yapmaktadır⁴⁹. Yukarıdaki mekteplerle ilgili bilgilere baktığımızda bu dönemde Osmanlı Devleti genelinde yeni mektepler ihdas edilmiş ve bunların sonuçları da verilen bilgilere yansımaya başlamıştır. Yeni açılan İdadi-i Mülkiye Mektebinde görev yapan öğretmen ve öğrenci sayılarının da verildiği görülmektedir.

H.1309 tarihli salnamede 1 Mülkiye Rüştîye Mektebinde 7 muallim 1 hademe, 1 Askeriye Rüştîye Mektebinde 12 muallim, 1 İdadi-i Mülkiye Mektebinde ise 11 muallim, 2 hademe ve 49 öğrenci mevcuttur⁵⁰.

H.1311 tarihli salnameye göre 1 İdadi-i Mülkiye Mektebinde 1 müdür, 2 muavin, 1 imam, 12 muallim ve 86 öğrenci öğrenim görmektedir. Bir Daru'l Muallimin Mektebinde 1 muallim ve 1 hademe, 1 Kız Rüştîye Mektebinde 3 muallim ve 1 hademe, 1 Askeriye Rüştîye Mektebinde 1 müdür, 9 muallim ve 313 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir⁵¹. Yukarıdaki bilgilere baktığımızda bu dönemde Daru'l Muallimin Mektebinin açıldığı görülürken Askeri Rüştîye mektebinde verilen öğretmen ve öğrenci

⁴⁶ H.1292 T.S., s.84, 105-106.

⁴⁷ H.1293 T.S., s.85, 104-105; H.1294 T.S., s.78-79, 100-101; H.1295 T.S., s.92, 122-123.

⁴⁸ H.1296 T.S., s.107, 130-131; H.1298 T.S., s.124, 146-147.

⁴⁹ H.1305 T.S., s.118-119, 134-136.

⁵⁰ H.1309 T.S., s.130-134.

⁵¹ H.1311 T.S., s.145-148.

sayılarındaki artış dikkati çekmektedir. Ayrıca Kızlar için de bir Rüştîye Mektebinin açıldığını görmekteyiz.

H.1313 tarihli salnamede 1 İdadi-i Mülkiye Mektebinde 1 müfettiş, 1 müdür, 2 muavin, 1 kâtip, 1 ambar memuru, 1 hademe, 1 imam, 10 muallim, gece ücretli 30, ücretsiz 21 ve gündüz okuyan 73 öğrencisi vardır. 1 Daru'l Muallimin Mektebinde 1 muallim ve 1 hademe, 1 Kız Mektebinde 3 muallim ve 1 hademe, 1 Askeriye Rüştîye Mektebinde 11 muallim, 4 hademe ve 260 öğrenci eğitim ve öğretim yapmaktadır⁵².

H.1316 tarihli salnameye göre bir İdadi-i Mülkiye Mektebinde 10 muallim, gündüz okuyan 253, gece 53 ve toplam 206 öğrenci, Askeriye Rüştîye Mektebinde 1 müdür, 2 dâhiliye zabiti, 8 muallim, Merkez Kız Rüştîye Mektebinde 3 muallim, 1 hademe ve 279 öğrenci öğrenim görmektedir. 1 Daru'l Muallimin Mektebinde 6 muallim, 1 hademe ve 189 öğrenci, 14 Sıbyan mektebinde 14 muallim ve 783 öğrenci öğrenim görmektedir⁵³. Yukarıdaki bilgilere baktığımızda İdadi-i Mülkiye Mektebinde görev yapan öğretmen ve öğrenci sayılarındaki yükseklik dikkat çekmektedir. Ayrıca Daru'l Muallimin Mektebinde okuyan öğrencilere ait rakamlar ilk defa bilgilere yansımıştır.

H.1316 tarihli Maarif Salnamesinde ise Trabzon İdadi-i Mektebinde 13 öğretmen vardır ve öğrenci sayıları verilmemiştir. Ancak H.1316 senesi kayıtlarına göre H.1313-H.1314 sene zarfında mektepte mevcut talebe Gece ücretli 31 ve ücretsiz 21, gündüzlü 140 öğrenci ve toplam 192 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Ayrıca Trabzon Daru'l Muallimin Mektebinde 1 muallim, 7 öğrenci vardır. Trabzon Kız Mekteb-i Rüştîyesinde 2 muallime, 79 talebe ve 1 hademe vardır. Trabzon Mekteb-i Rüştîye-i Askeriyesinde, 1 müdür, 1 dâhiliye yüzbaşısı, 2 dâhiliye mülazımı, 10 muallim ve 297 öğrenci vardır⁵⁴. Yukarıdakilere bilgilere baktığımızda İdadi-i Mektebinde geçmiş yıllarda okuyan öğrencilerle ilgili bilgiler verilmiştir. Daru'l Muallimin Mektebinde okuyan öğrenci sayısı aynı tarihli Vilayet Salnamesinde verilen rakamla da uyuşmamaktadır. Çünkü Vilayet Salnamesinde öğrenci sayısı 189 olarak verilirken, Maarif Salnamesinde 7 olarak verilmiştir. Bize göre verilen rakam eksiktir.

H.1318 tarihli salnamede bir İdadi-i Mülkiye Mektebinde gündüz 131, gece 74 ve toplam 205 öğrenci öğrenim görmektedir. 1 Daru'l Muallimin Mektebinde 1 muallim ve 1 hademe, 1 Askeriye Rüştîye Mektebinde 9 muallim, 3 dâhiliye zabiti ve 1 hademe

⁵² H.1313 T.S., s.148-151.

⁵³ H.1316 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1316, s.278-280.

⁵⁴ H.1316 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire H.1316, s.1104-1111.

vardır⁵⁵. Maarif Salnamesinde ise H.1318 Trabzon Mektebi-i İdadisinde H.1314-H.1315 seneyi devriyesi zarfında mevcut talebe, Gece ücretli 50 ve ücretsiz 19 öğrenci, gündüzlü 182 öğrenci ve gece ve gündüz okuyan toplam 251 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Trabzon Daru'l- Muallimin İptidaiyesi'nde 1 muallim, 5 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Trabzon Kız Mektebi-i Rüştîyesinde 4 muallime vardır ve öğrenci sayısı verilmemiştir. Trabzon Askeri Rüştîye Mektebinde 1 müdür, 15 muallim ve 29 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Kazada 7 medresede 273 öğrenci vardır⁵⁶.

H.1319 tarihli salnamede Trabzon'da bir İdadi-i Mülkiye Mektebinde 10 muallim görev yaparken, 1 Daru'l Muallimin Mektebinde 1 muallim görev yapmaktadır. Kız Rüştîye mektebinde 3 muallime ve 45 kız öğrenci öğrenim görürken, 9 Erkek Rüştîye Mektebinde 815 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu Rüştîyelerden birisi olan Askeri Rüştîye Mektebinde 4 muallim görev yaparken öğrenci sayısı verilmemiştir⁵⁷. H.1319 tarihli Maarif salnamesinde ise Trabzon Kazasında bulunan Mektebi-i İdadisinde 14 öğretmen vardır. H.1316-H.1317 sene-i devriyesi zarfında mevcut öğrenci, gece ücretli Müslim 60 ve ücretsiz 31 öğrenci, gündüzlü 189 ve toplam gece ve gündüzlü 280 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Daru'l- Muallimin Mektebinde 1 muallim, 46 öğrenci ve 1 hademe mevcuttur. Trabzon Kız Rüştîye Mektebinde 4 muallime, 47 öğrenci, Trabzon Askeriye Rüştîye Mektebinde 14 muallim ve 283 öğrenci vardır. Kazada 7 medresede 478 öğrenci vardır⁵⁸. Yukarıda verdiğimiz Vilayet ve Maarif salnameleri ile ilgili bilgileri kıyasladığımızda, Vilayet Salnamesinde Trabzon İdadi Mektebinde öğretmen sayısı 10 olarak verilirken Maarif salnamesinde 14 olarak verilmiştir. Vilayet salnamesinde Trabzon Kız Rüştîye Mektebinde 47 öğrencinin öğrenim gördüğü görülmektedir. Ayrıca Medreselerin de Osmanlı eğitim sistemi içerisinde önemini koruduğu görülmektedir. Maarif salnamesinde H.1318 yılına oranla öğrenci sayısının neredeyse iki katına çıktığı verilen bilgilere yansımıştır. Aynı yıllarda neşredilen bu salnameler arasında az da olsa bir farkın olduğunu görmekteyiz.

H.1320 tarihli salnamede verilen bilgilerin H.1319 tarihinde neşredilen salnamedeki bilgilerle aynıdır. Bu bilgilerden farklı olarak 12 medrese ve 80 İptidai Mektep mevcuttur⁵⁹.

⁵⁵ H.1318 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1318, s.123-124, 165-166.

⁵⁶ H.1318 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire H.1318, s.1286-1295.

⁵⁷ H.1319 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H. 1319, s. 73, 101, 234, 235.

⁵⁸ H.1319 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire H.1319, s.711-719.

⁵⁹ H.1320 T.S., s.130, 159, 169, 170.

H.1321 tarihli salnamede 1 İdadi-i Mülkiye Mektebinde 17 muallim, gece 84, gündüz 216 toplam 300 öğrenci öğrenim görürken, bir Daru'l Muallimin Mektebinde ise 1 muallim ve 25 öğrenci öğrenim görmektedir. Askeri Rüştîye Mektebinde 11 muallim, 3 dâhiliye zabiti, 1 hademe ve 1 Kız Rüştîye Mektebinde 4 muallime ve 85 öğrenci öğrenim görmektedir. Merkezde bulunan 4 İptidai Mektebinde 16 muallim ve toplam 425 öğrenci öğrenim görürken, ayrıca kaza dâhilinde 164 İptidai Mektep vardır. Ayrıca kazada 20 medrese vardır⁶⁰. H.1321 tarihli Maarif Salnamesinde ise Trabzon İdadi-i Mektebinde, 17 öğretmen vardır. H.1318-H.1319 eğitim-öğretim yılında Trabzon'da mevcut öğrenci, gece ücretli 62, ücretsiz 18, gündüzlü 216 öğrenci ve gece ve gündüzlü toplam 296 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Daru'l Muallimin Mektebinde, 1 öğretmen, 25 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Trabzon Kız Rüştîye Mektebinde 3 bayan öğretmen, 81 öğrenci, Trabzon Mektebi-i Rüştîye-i Askeriyesinde, 1 müdür, 17 öğretmen ve 282 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Trabzon kazasında 7 medresede 480 öğrenci ve 7 müderris vardır⁶¹. Yukarıda H.1321 tarihli Vilayet ve Maarif salnamelerinde verilen bilgileri kıyasladığımız zaman, Vilayet Salnamesinde Trabzon İdadi-i Mektebinde toplam 300 öğrenci varken, Maarif salnamesinde 296 öğrenci öğrenim görmektedir. Vilayet Salnamesinde ve Maarif Salnamesinde medrese sayıları aynı olmakla beraber sadece Maarif Salnamelerinde öğrenci sayılarının verildiğini görmekteyiz.

H.1322 tarihli salnamede İdadi-i Mülkiye Mektebinde 20 muallim, gece ve gündüz okuyan 323 öğrenci, Daru'l Muallimin Mektebinde 1 muallim ve 31 öğrenci, 19 medrese, Merkez Kız Rüştîye Mektebinde 4 muallim ve 111 öğrenci öğrenim görmektedir. Merkezde bulunan 4 İptidai Mektebinde 22 muallim ve 725 öğrenci öğrenim görürken, ayrıca kaza dâhilinde 164 İptidai Mektebi bulunmaktadır⁶².

Yukarıda verilen bilgilere baktığımız zaman vilayette eğitim kurumu olarak yeni mekteplerin ihdas edildiğini görülürken, aynı zamanda medreselerin de eğitim kurumları arasında önemini muhafaza ettiğini görmekteyiz.

⁶⁰ H.1321 T.S., s.243-246.

⁶¹ H.1321 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire H.1321, s.598-605.

⁶² H.1322 T.S., s.122-128, 276, 277, 409.

1.1.1.1.2. Ordu Kazasında Müslim Mektepleri

Ordu Kazasında H.1286 yılında 17 İlmiye Medresesinde 23 Öğretmen ve 582 Öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir⁶³. H.1288-H.1295 yılları arasında 5 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 1 medrese gözükmemektedir⁶⁴. Bu yıllarda mekteplerle ilgili rakamların düşük olmasının nedeni sadece kaza merkezlerinin sayılmasındandır. H.1296-H.1298 yıllarında ise 141 Sıbyan Mektebi, 19 medrese görünmektedir⁶⁵. H.1296-H.1298 yıllarında Sıbyan Mektepleri ve medreselerde görülen artışa bakılırsa bunun nedeninin nahiye ve köylerin de rakamlara dâhil olmasındandır. H.1298 yılına kadar mekteplerin sadece sayıları verilmiş ve öğrenci sayıları verilmemiştir. Sadece H.1286 yılında İlmiye medreseleriyle ilgili öğrenci ve öğretmen sayıları verilmiş. Bu salnamede 17 ilmiye medresesi varken H.1288-H.1298 yılları arasında sadece bir medrese vardır. Muhtemelen sadece kaza merkeziyle ilgili bilgiler verilmiştir.

H.1305 tarihli salnamede Ordu Kazasında 4 Rüştîye Mektebinde 5 muallim ve 165 öğrenci, 15 medresede 908 öğrenci öğrenim görmektedir⁶⁶. H.1309-H.1311 yılları arasında 4 Rüştîye Mektebinde 6 muallim ve H.1309 yılı hariç 121 İptidai Mektep vardır⁶⁷.

H.1316 yılında 4 Rüştîye Mektebinde 7 muallim⁶⁸, H.1319 yılında 4 Rüştîye Mektebinde 10 muallim⁶⁹ ve H.1320-H.1322 yılları arasında ise 4 Rüştîye Mektebinde 10 muallim ve kazada 22 medrese mevcuttur⁷⁰.

Yukarıda verilen bilgileri incelediğimizde yıllara göre bilgilerin eksik verildiği görülmektedir. Sadece H.1305 yılında Rüştîye Mekteplerinde eğitim ve öğretim gören öğrencilerin sayıları verilmiş. Diğer yıllarda öğrenci sayıları verilmemiştir. H.1311-H.1313 yılları arasında İptidai Mekteplerinin sayıları verilmiş diğer yıllarda verilmemiştir.

Maarif salnamesine göre ise Ordu Kazasında bulunan mektepler şöyledir. H.1316 yılında 4 Rüştîye Mektebinde 10 öğretmen 172 öğrenci mevcuttur⁷¹. H.1318 yılında 4 Rüştîye Mektebinde 10 öğretmen 172 öğrenci ve 1 medresede 1 müderris 239

⁶³ H.1286 T.S., s.70-71.

⁶⁴ H.1288 T.S., s.106-109; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

⁶⁵ H.1296 T.S., s.130-131; H.1298 T.S., s. 146-147.

⁶⁶ H.1305 T.S., s.247.

⁶⁷ H.1309 T.S., s.230; H.1311 T.S., s.247; H.1313 T.S., s.232.

⁶⁸ H.1316 T.S., s.306; H.1318 T.S., s.177-178.

⁶⁹ H.1319 T.S., s.110; H.1311 T.S., s.247; H.1313 T.S., s.232.

⁷⁰ H.1320 T.S., s.184-189; H.1321 T.S., s.252; H.1322 T.S., s.135.

⁷¹ H.1316 M.S., s.1107.

öğrenci mevcuttur⁷². H.1319 yılında 4 Rüştîye Mektebinde 10 öğretmen 238 öğrenci ve 7 medresede 7 müderris 500 öğrenci mevcuttur⁷³. H.1321 yılında 4 Rüştîye Mektebinde 10 öğretmen 237 öğrenci ve 6 medresede 6 müderris ve 453 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir⁷⁴. Yukarıda verilen bilgilere baktığımız zaman Maarif Salnamelerinde Rüştîye Mekteplerindeki öğrenci sayılarında bir dengenin olduğunu gözlemlemekteyiz. Maarif ve Vilayet Salnamelerinde Rüştîye Mekteplerinin sayılarının dört olarak verildiğini görmekteyiz. Ordu Kazasında medreselerin de bir eğitim kurumu olarak varlığını devam ettirdiğini ve öğrenci sayılarının da artış gösterdiğini görmekteyiz.

1.1.1.1.3. Rize Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Rize Kazasında 9 İlmiye Medresesinde, 7 öğretmen ve 180 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. 205 Sıbyan Mektebinde 6331 öğrenci öğrenim görmektedir⁷⁵. 1287 tarihli salnamede 4 medrese kayıtlara geçmiştir⁷⁶. H.1288-H.1292 yılları arasında 19 Sıbyan Mektebi⁷⁷, H.1293-H.1295 yıllarında ise 19 Sıbyan Mektebi ve 1 Rüştîye Mektebinde 1 muallim ve 85 öğrenci öğrenim görmektedir⁷⁸. Yukarıda verilen bilgilere baktığımızda H.1286 yılında mekteplerle ilgili bilgilerin kazalarla birlikte nahiye ve köyleri de içermektedir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezlerinde bulunan mektepleri içine almaktadır.

H.1296-1298 yıllarında neşredilen salnamelerde ise 139 Sıbyan Mektebi ve H.1296 yılında 12 medrese gözükmektedir⁷⁹. Yine aynı şekilde bu yıllarda kazalarla birlikte nahiye ve köylerde bulunan mekteplerin de sayıldığını görmekteyiz.

Rize Kazası bundan sonraki yıllarda Lazistan Sancağına bağlı bir kaza olduğu için, Rize Kazası ile ilgili bilgiler Lazistan Sancağında verilecektir.

⁷² H.1318 M.S., s.1288-1295.

⁷³ H.1319 M.S., s.712-713.

⁷⁴ H.1321 M.S., s.600-605.

⁷⁵ H.1286 T.S., s.70-71.

⁷⁶ H.1287 T.S., s.96-97.

⁷⁷ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106.

⁷⁸ H.1293 T.S., s.85 ve 104-105; H.1294 T.S., s. 79 ve 100-101; H.1295 T.S., s.93 ve 122-123.

⁷⁹ H.1296 T.S., s.130-131; H.1298 T.S., s.146-147.

1.1.1.1.4. Of Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Of Kazasında 296 Sıbyan Mektebinde 7185 öğrenci ve 358 İlmiye medresesinde 90 öğretmen ve 2475 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir⁸⁰.

H.1287 tarihli salnamede Of Kazasında mekteplerle ilgili bilgiye rastlanmamaktadır⁸¹. Yukarıda verilen bilgilere baktığımız zaman, H.1286 yılında mektep ve öğrenci sayılarının yüksek olarak verildiğini görmekteyiz. Bize göre bunun nedeni H.1286 tarihli salnamede, kazalarla beraber nahiye ve köylerde bulunan mekteplerle ilgili bilgileri de içermektedir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezlerinde bulunan mektepleri içermektedir.

H.1296 tarihli salnamede ise Of Kazasında 143 Sıbyan Mektebi ve 65 medrese bulunmaktadır⁸². H.1298 tarihli salnamede Sıbyan Mektebi ve medrese sayıları H.1296 salnamede verilen bilgiler ile aynıdır⁸³.

1.1.1.1.5. Tirebolu Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Tirebolu Kazasında 7 Sıbyan Mektebi ve 3 İlmiye Medresesinde 6 muallim ve 110 öğrenci mevcuttur⁸⁴. H.1287 de 7 Sıbyan Mektebi ve 3 medrese⁸⁵, H.1288-H.1292 yıllarında 7 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 4 medrese⁸⁶, H.1293-H.1295 yıllarında da 7 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 8 medrese vardır⁸⁷. H.1296-H.1298 yılları arasında ise 26 Sıbyan Mektebi ve 7 medrese mevcuttur⁸⁸. Yukarıda verilen bilgilere baktığımızda H.1296-H.1298 yıllarında Sıbyan Mekteplerinde artış gözükmemektedir. Bunun nedeni daha önceki yıllarda sadece kaza merkezlerinde bulunan mekteplerin verilmesidir.

Tirebolu Kazasında bulunan mektepleri yıllara göre şöyle tablolastırabiliriz.

⁸⁰ H.1286 T.S., s.70-71.

⁸¹ H.1287 T.S., s.96-97.

⁸² H.1296 T.S., s.130-131.

⁸³ H.1298 T.S., s.146-147.

⁸⁴ H.1286 T.S., s.70-71.

⁸⁵ H.1287 T.S., s.96-97.

⁸⁶ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106.

⁸⁷ H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

⁸⁸ H.1296 T.S., s.130-131. H.1298 T.S., s.146-147.

Tablo 2.

Yıllar	Medrese			Rüştiye Mektepleri			İbtidai Mekt.
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.
H.1305 ⁸⁹	-	-	-	1		86	42
H.1309 ⁹⁰	9	-	-	1	3	-	42
H.1311 ⁹¹	-	-	-	1	3	-	32
H.1313 ⁹²	-	-	-	1	4	-	32
H.1316-H.1319 ⁹³	-	-	-	1	4	-	-
H.1320-H.1322 ⁹⁴	2	-	-	1	4	-	2

Yukarıdaki tabloya baktığımız zaman Tirebolu kazasında bulunan mekteplerle ilgili bilgilerin eksik olduğu gözlemlenmektedir. Rüştiye Mekteplerinde bir denge gözükürken medrese ve Sıbyan Mekteplerinde H.1320-H.1322 yıllarında düşüş gözlenmektedir. Bunun nedeni muhtemelen sadece kaza merkezlerinde bulunan mekteplerin kaydedilmesinden kaynaklanmaktadır.

Maarif Salnamelerine göre ise kazada bulunan mektepleri şöyle verebiliriz.

Tablo 3.

Yıllar	Rüştiye Mektepleri			Medreseler		
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
H.1316 ⁹⁵	1	4	84	-	-	-
H.1318 ⁹⁶	1	4	53	2	2	185
H.1319 ⁹⁷	1	4	76	3	3	130
H.1321 ⁹⁸	1	4	81	3	3	141

Tablo 3 ve 2'ye baktığımız zaman Maarif Salnameleri ve Vilayet salnamelerinde Rüştiye Mektebi ve medrese sayılarının aynı olduğu gözlemlenmektedir. Maarif

⁸⁹ H.1305 T.S., s.122, 229-231.

⁹⁰ H.1309 T.S., s.218-219.

⁹¹ H.1311 T.S., s.227-228.

⁹² H.1313 T.S., s.219.

⁹³ H.1316 T.S., s.300; H.1318 T.S., s.185; H.1319 T.S., s.115.

⁹⁴ H.1320 T.S., s.193-194; H.1321 T.S., s.253; H.1322 T.S., s.136.

⁹⁵ H.1316 M.S., s.1108.

⁹⁶ H.1318 M.S., s.1289-1295.

⁹⁷ H.1319 M.S., s.718-719.

⁹⁸ H.1321 M.S., s.601-605.

salnamelerinde Rüştiye Mektepleri ve medreselerde bulunan öğrenci sayıları da verilmektedir. Vilayet salnamelerinde öğrenci sayıları verilmemiştir.

1.1.1.1.6.Gireson Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Gireson Kazasında 143 Sıbyan Mektebinde 4571 öğrenci öğrenim görürken, 27 İlmiye medresesinde 27 muallim ve 862 öğrenci öğrenim görmektedir⁹⁹. H.1287 yılında sadece 4 medrese kayıtlara geçmiştir¹⁰⁰. H.1288-H.1291 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde bir Gireson Rüştiye Mektebinde 2 muallim ve 64 öğrenci öğrenim görmektedir. Kazada 6 Sıbyan Mektebi ve 2 medrese vardır¹⁰¹. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında H.1286 tarihli salnamede mektep sayılarının fazla olduğu gözükmemektedir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezinde bulunan mektepleri içermektedir.

H.1298 tarihli salnamede 14 medrese ve 67 Sıbyan Mektebi kayıtlara geçmiştir¹⁰². Bu dönemde yine kaza merkezleriyle beraber nahiye ve köylerde bulunan mektep sayıları verilmiştir.

H.1305 tarihli salnamede ise 2 Rüştiye Mektebinde 3 muallim 80 öğrenci vardır¹⁰³. H.1309-H.1311 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde 2 Rüştiye Mektebi ve 6 muallim vardır¹⁰⁴. H.1313 tarihli salnamede 2 Rüştiye Mektebi ve 5 muallim vardır¹⁰⁵. H.1316-H.1319 yılları arasında 2 rüştiye mektebinde 4 muallim vardır¹⁰⁶. H.1320 tarihli salnamede bir Rüştiye Mektebinde 4 muallim, 39 medrese ve 1 İptidai Mektebi kayıtlara geçmiştir¹⁰⁷. H.1321-H.1322 tarihleri arasında yayınlanan salnamelerde 1 Rüştiye Mektebi, 62 medrese ve 134 İptidai mektebi mevcuttur¹⁰⁸. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında H.1320-H.1322 yıllarında medreselerde artış gözlemlenmektedir. H.1298 yılında Sıbyan Mektebi 67 iken H.1322 yılında onun yerini alan İptidai Mektebinin 134'e çıktığı gözlemlenmektedir.

⁹⁹ H.1286 T.S., s.70-71.

¹⁰⁰ H.1287 T.S., s.96-97.

¹⁰¹ H.1288 T.S., s.80, 104-105; H.1289 T.S., s.78, 102-103; H.1290 T.S., s.67, 88-89; H.1291 T.S., s.69, 90-91.

¹⁰² H.1298 T.S., s.105-106.

¹⁰³ H.1305 T.S., s.122-123, 236-237.

¹⁰⁴ H.1309 T.S., s.223; H.1311 T.S., s.233-234.

¹⁰⁵ H.1313 T.S., s.223-224.

¹⁰⁶ H.1316 T.S., s.302-304; H.1318 T.S., s.182-183; H.1319 T.S., s.112.

¹⁰⁷ H.1320 T.S., s.178.

¹⁰⁸ H.1321 T.S., s.249; H.1322 T.S., s.131.

Maarif salnamelerine göre ise kazada bulunan mektepleri şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo 4.

Yıllar	Rüştiye Mektepleri			Medreseler		
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
H.1316 ¹⁰⁹	2	5	160	-	-	-
H.1318 ¹¹⁰	2	5	124	3	3	103
H.1319 ¹¹¹	2	5	134	4	4	191
H.1321 ¹¹²	2	4	134	4	4	118

Tablo 4 ve yukarıda verilen bilgilere baktığımız zaman Maarif ve Vilayet Salnamelerinde Rüştiye Mektepleri hakkında verilen bilgilerin öğrenci sayıları hariç aynı olduğu görülmektedir. Maarif salnamelerinde öğrenci sayıları verilmişken, Vilayet Salnamelerinde sadece H.1305 yılında verilmiştir. Maarif Salnamelerinde medrese sayıları verilirken sadece kaza merkezlerinin verildiği görülmektedir. Vilayet salnamelerinde medrese sayıları verilirken, nahiye ve köylerde olanlar da verilmiştir. Maarif salnamesinde H.1321 yılına baktığımız zaman öğrenci sayısının diğer yıllara göre çok fazla olduğu görülmektedir.

1.1.1.1.7. Görele Kazasında Müslim Mektepleri

Görele Kazasında H.1293-H.1295 yıllarında 3 medrese ve 2 Sıbyan Mektebi¹¹³, H.1296-H.1298 yıllarında 4 medrese ve 61 Sıbyan Mektebi bulunmaktadır¹¹⁴. H.1313 yılında 1 Rüştiye Mektebinde 2 muallim¹¹⁵, 1316'da 4 muallim mevcuttur¹¹⁶. H.1320 ve H.1322 yıllarında bir Rüştiye Mektebinde 3 muallim, 15 medrese ve 2 İptidai Mektebi vardır¹¹⁷. H.1321 yılında ise 1 Rüştiye Mektebi ve 12 medrese mevcuttur¹¹⁸.

Maarif Salnamelerine göre kazada bulunan mektepleri şöyle tablolaştırabiliriz.

¹⁰⁹ H.1316 M.S., s.1106-1107.

¹¹⁰ H.1318 M.S., s.1289-1295.

¹¹¹ H.1319 M.S., s.718-719.

¹¹² H.1321 M.S., s.600-609.

¹¹³ H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

¹¹⁴ H.1296 T.S., s.130-131; H.1298 T.S., s.146-147.

¹¹⁵ H.1313 T.S., s.210.

¹¹⁶ H.1316 T.S., s.298

¹¹⁷ H.1320 T.S., s.216; H.1322 T.S., s.146-147.

¹¹⁸ H.1321 T.S., s.192 ve263.

Tablo 5.

Yıllar	Rüştiye Mektepleri			Medreseler		
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
H.1316 ¹¹⁹	1	3	35	-	-	-
H.1318 ¹²⁰	1	4	45	4	4	188
H.1319 ¹²¹	1	3	63	6	6	320
H.1321 ¹²²	1	3	41	6	6	256

Yukarıda Vilayet Salnamelerinde mekteplerle ilgili verilen bilgilerle Tablo 5'i karşılaştırdığımızda Rüştiye Mekteplerinin sayılarının aynı olduğu görülmektedir. Maarif Salnamelerinde öğrenci sayıları verilirken Vilayet Salnamelerinde verilmemiştir. Medreselere baktığımızda Vilayet Salnamelerinde medrese sayılarının fazla olduğu görülmektedir. Maarif Salnamelerinde medreselerde okuyan öğrencilerin sayıları verilmişken Vilayet Salnamelerinde verilmemiştir. Maarif Salnamelerinde medreselerde okuyan öğrencilerin sayılarında artış gözlemlenmektedir.

1.1.1.1.8. Vakfıkebir Kazasında Müslim Mektepleri

H.1296 tarihli Vilayet salnamesinde Vakfıkebir Kazasında 3 medrese vardır¹²³. H.1298 Vilayet salnamesinde de aynı bilgiler mevcuttur¹²⁴. H.1305 salnamesine göre kazada 2 medrese vardır¹²⁵. H.1318 Maarif Salnamesine göre Vakfıkebir'de 2 medresede, 2 müderris ve 153 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹²⁶. H.1321 tarihinde neşredilen salnamede kaza ve köylerinde 1 Rüştiye Mektebi, 51 İptidai Mektepten ve kazanın muhtelif noktalarında 500'den fazla talebe okuyan 120 odayı şamil 4 medrese vardır¹²⁷. Aynı bilgiler H.1322 tarihli salnamede de mevcuttur¹²⁸.

¹¹⁹ H.1316 M.S., s.1108.

¹²⁰ H.1318 M.S., s.1289-1295.

¹²¹ H.1319 M.S., s.718-719.

¹²² H.1321 M.S., s.601-606.

¹²³ H.1286 T.S., s.70-71.

¹²⁴ H.1298 T.S., s.146-147.

¹²⁵ H.1303 T.S., s.120.

¹²⁶ H.1318 M.S., s.1294-1295.

¹²⁷ H.1321 T.S., s.264.

¹²⁸ H.1322 T.S., s.148.

1.1.1.1.9. Aybastı Kazasında Müslim Mektepleri

H.1296 tarihli salnamede Aybastı Kazasında 28 Sıbyan Mektebi ve 5 medrese vardır¹²⁹. Bu bilgiler H.1298 tarihli salnamede de mevcuttur¹³⁰.

1.1.1.1.10. Sürmene Kazasında Müslim Mektepleri

H.1296 tarihli salnamede Sürmene Kazasında 69 Sıbyan Mektebi ve 34 medrese bulunmaktadır¹³¹. H.1298 tarihli salnamedeki mektep ve medrese sayıları da yukarıdaki bilgilerle aynıdır¹³². H.1305 tarihinde neşredilen salnamede kayıtlarda sadece 24 medrese vardır. Diğer mekteplerle ilgili bilgilere rastlanmamıştır¹³³. H.1318 Maarif Salnamesine göre kazada 2 medresede 2 müderris ve 47 öğrenci vardır¹³⁴. H.1320 Vilayet Salnamesine göre 1 medrese, 1 İptidai ve 1 Rüştîye Mektebi mevcuttur¹³⁵. H.1321 Vilayet Salnamesine göre bir İptidai Mektebiyle beraber 1 Rüştîye Mektebinden ibarettir¹³⁶. H.1321 Maarif Salnamesine göre Sürmene Rüştîye Mektebinde 1 muallim, 85 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹³⁷. H.1322 Vilayet Salnamesine göre 1 medrese, 1 İptidai Mektebi ve 1 Rüştîye Mektebinden ibarettir¹³⁸.

1.1.1.1.11. Akçaabat Kazasında Müslim Mektepleri

H.1311 tarihli salnamede Akçaabat Rüştîye Mektebinde 2 muallim, 1 hademe ve 35 öğrenci mevcuttur. Bir İptidai Mektebinde 3 muallim ve 75 öğrenci mevcuttur¹³⁹.

H.1313 tarihli salnamede kazada 1 Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen, 1 hademe ve 36 öğrenci mevcuttur. Bir İptidai Mektebinde 3 muallim ve 72 öğrenci vardır¹⁴⁰. H.1316 tarihli salnamede kazada 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim, 1 hademe ve 23 öğrenci ve 1 İptidai Mektebinde 2 muallim, 1 hademe ve 45 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁴¹.

¹²⁹ H.1296 T.S., s.130-131.

¹³⁰ H.1298 T.S., s.146-147.

¹³¹ H.1296 T.S., s.130-131.

¹³² H.1298 T.S., s.146-147.

¹³³ H.1305 T.S., s.120-122.

¹³⁴ H.1318 M.S., s.1294.

¹³⁵ H.1320 T.S., s.210.

¹³⁶ H.1321 T.S., s.260.

¹³⁷ H.1321 M.S., s.601.

¹³⁸ H.1322 T.S., s.144.

¹³⁹ H.1311 T.S., s.251.

¹⁴⁰ H.1313 T.S., s.196.

¹⁴¹ H.1316 T.S., s.291.

H.1316 Maarif Salnamesine göre Akçaabat Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen, 23 öğrenci mevcuttur¹⁴². H.1318 Maarif Salnamesine göre Akçaabat Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen, 18 öğrenci ve 1 medresede, 1 müderris ve 100 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁴³. H.1318 ve H.1319 Vilayet salnamelerinde kazada 1 Rüştîye Mektebi mevcuttur ve öğrenci sayısı verilmemiştir¹⁴⁴.

H.1319 Maarif Salnamesine göre Akçaabat Rüştîye Mektebinde 3 öğretmen, 39 öğrenci mevcuttur¹⁴⁵. H.1320 tarihli salnameye göre 1 Mülkiye Rüştîye Mektebinde 3 öğretmen vardır¹⁴⁶. H.1321 salnamesine göre kaza ve köylerde 8 medrese, 1 Rüştîye Mektebi ve 94 İptidai Mektep kayıtlıdır¹⁴⁷. Bu bilgiler H.1322 tarihli salnamede verilen bilgilerle aynıdır¹⁴⁸.

H.1319 tarihli salnamede Trabzon Sancağında bulunan Müslim mekteplerinin tamamı verilmiştir. Buna göre 1 Kız Rüştîye Mektebinde 45 öğrenci, 9 Erkek Rüştîye Mektebinde 815 öğrenci, 832 Erkek İptidai Mektebinde 39271 öğrenci ve 399 Kız İptidai Mektebinde 11838 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 248785 kadından 11883'ü ve 250735 erkekten 40340'ı okumaktadır. Nüfus mevcuduna oranla % 5 kız ve % 16 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁴⁹.

1.1.1.2. Gayrimüslim Mektepleri

Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklar Müslüman ahali gibi özgür bir ortamda yaşamış ve okullarını açıp bu okullarda çocuklarının eğitimini hiçbir kısıtlamaya gidilmeden özgürce gerçekleştirmiştir. Özellikle Islahat Fermanı'nın gayrimüslimlere getirdiği serbestlik çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Gayrimüslim okulları vilâyetlerde de gelişme imkânı bulmuştur.

¹⁴² H.1316 M.S., s.1108.

¹⁴³ H.1318 M.S., s.1290-1295.

¹⁴⁴ H.1318 T.S., s.187; H.1319 T.S., s.117.

¹⁴⁵ H.1319 M.S., s.712-713.

¹⁴⁶ H.1320 T.S., s.198.

¹⁴⁷ H.1321 T.S., s.224.

¹⁴⁸ H.1322 T.S., s.138.

¹⁴⁹ H.1319 T.S., s.234-235.

H.1286 tarihli salnameye göre Trabzon Sancağında bulunan gayrimüslim mektepleri şöyle tablolaştırabiliriz¹⁵⁰.

Tablo 6.

Kazalar	Sıbyan Mektepleri							
	Rum Mekt.		Ermeni Mekt.		Katolik Mekt.		Toplam	
	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.
Trabzon	63	1900	19	344	3	372	85	2516
Rize	1	26	-	-	-	-	1	26
Of	11	302	2	17	-	-	13	319
Tirebolu	11	185	2	-	-	-	13	185
Gireson	20	584	2	4	-	-	22	589
Bucak	30	584	6	276	-	-	36	860
Toplam	136	3581	31	641	3	372	170	4495

Tablo 6’da görüldüğü gibi Trabzon Sancağı genelinde Rumlara ait 136 Sıbyan Mektebinde 3581 öğrenci, Ermenilere ait 31 Sıbyan Mektebinde 641 ve Katolıklara ait 3 Sıbyan Mektebinde 372 öğrenci öğrenim görmektedir. Trabzon Sancağındaki tüm kazalarda gayrimüslimlere ait mekteplerin var olduğu görülmektedir. Bu okulların %80’inin Rumlara %18’inin Ermenilere %2’sinin ise Katolıklara ait olduğu gözükmemektedir.

H.1288-H.1291 tarihleri arası neşredilen salnamelerde Trabzon merkezdeki gayrimüslimlere ait 10 okuldan 5’i Rum, 3’ü Katolik ve 1’i Fransız, 1’i Ermenilere aittir. Rize’ de 1, Ordu’da 2 ve Gireson’da ise 2 Rum Mektebi bulunmaktadır¹⁵¹. Yukarıdaki bilgilerden farklı olarak H.1292-H.1295 tarihleri arası salnamelerde Gireson Kazası ile ilgili bilgi mevcut değildir. Diğer bilgiler H.1288-H.1291 yıllarda verilen bilgilerle aynıdır¹⁵². Bu salnamelerde verilen okulların isimleri zikredilmemiştir. H.1286 tarihli salnamede mektep sayıları nahiyelere kadar detaylandırılarak verildiğinden diğer salnamelerden fazla çıkmaktadır. H.1288-H.1295 tarihli salnamelerde sadece kaza merkezlerinde bulunan mektepler kaydedilmiştir.

¹⁵⁰ H.1286 T.S., s.70-71.

¹⁵¹ H.1288 T.S., s.107-108; H.1289 T.S., s.105-106; H.1290 T.S., s.91-92; H.1291 T.S., s.93-94.

¹⁵² H.1292 T.S., s.108-109; H.1293 T.S., s.107-108; H.1293 T.S., s.107-108; H.1294 T.S., s.103-104; H.1295 T.S., s.125-126.

H.1296-H.1298 tarihli salnamelerde gayrimüslimlere ait mektepler Hristiyan Mektepleri olarak verilmiştir. Bu mekteplerin kazalara dağılımı şöyledir. Trabzon 23, Rize 1, Ordu 19, Of 2, Sürmene 10 ve sadece H.1298 yılında Gireson'da 3 mektep bulunmaktadır¹⁵³. Bu bilgilere göre bu yıllarda nahiyelere kadar mektep sayılarının verildiği görülmektedir.

H.1316 tarihli Maarif Salnamesinde H.1313-H.1314 sene zarfında Trabzon İdadi Mektebinde Gece ücretli 2 öğrenci, gündüzlü 5 öğrenci ve gece ve gündüzlü toplam 7 öğrenci vardır¹⁵⁴. Yine aynı tarihli Maarif Salnamesinde Trabzon merkezde bulunan okullardan Ermeni Gregoryan Rüştîye Mektebinde 110 erkek öğrenci, Ermeni Katolik Mektebinde 80 erkek öğrenci ve Rüştîye derecesinde Ermeni Gregoryan Lisan Mektebinde 12 öğrenci ve 2 Ortodoks Rum Mektebinde 110 kız ve 80 erkek öğrenci mevcuttur. Gireson Kazasında bulunan Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 110 erkek, 2 Ermeni Gregoryan Rüştîye Mektebinde 53 erkek ve Ortodoks Rum cemaatine bağlı 20 Rüştîye Mektebinde 53 kız ve 697 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁵⁵. Trabzon'da Fransızlara ait Rüştîye Mektebinde 137 erkek öğrenci vardır¹⁵⁶.

H.1318 tarihli Maarif Salnamesine göre Trabzon Mektebi İdadisinde gece ücretli 1 öğrenci, ücretsiz 2 öğrenci, gündüzlü 1 öğrenci vardır¹⁵⁷. Aynı salnameye göre Trabzon Kazasında Ermeni Katolik cemaatine bağlı 2 Rüştîye Mektebinde 195 erkek öğrenci, 80 kız öğrenci, Ermeni Gregoryan Lisan Rüştîye Mektebinde 12 erkek öğrenci, Rum Ortodoks Rüştîye Mektebinde 112 erkek öğrenci, 3 Ermeni Gregoryan Rüştîye Mektebinde 187 erkek öğrenci vardır. Gireson Kazasında Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 28 kız öğrenci, 20 Rum Ortodoks Rüştîye Mektebinde 35 Kız öğrenci ve 573 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁵⁸. Trabzon'da Fransızlara ait Rüştîye Mektebinde 125 erkek öğrenci, Amerikalılara ait İptidai Mektebinde 20 erkek ve 30 kız öğrenci mevcuttur¹⁵⁹. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında gayrimüslimlerin her birinin kendi cemaatine göre okullarının var olduğunu gözlemlemekteyiz. Bu okullarda okuyan öğrencilerin çoğunluğunu erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Fransız ve Amerikalıların da birer mektep açtığı görülmektedir.

¹⁵³ H.1296 T.S., s.130-131; H.1298 T.S., s.146-147.

¹⁵⁴ H.1316 M.S., s.1105.

¹⁵⁵ H.1316 M.S., s.1118-1119.

¹⁵⁶ H.1316 M.S., s.1114-1115.

¹⁵⁷ H.1318 M.S., s.1287.

¹⁵⁸ H.1318 M.S., s.1298-1299.

¹⁵⁹ H.1318 M.S., s.1300-1301.

H.1319 tarihli Vilayet Salnamesine göre Trabzon Sancağında bulunan gayrimüslim mektepleri topluca verilmiştir. Buna göre İptidai derecesinde 129 Erkek Mektebinde 8393 öğrenci ve 68 Kız Mektebinde 1980 öğrenci mevcuttur. Rüştîye derecesinde 7 Erkek Mektebinde 1081 öğrenci ve 1 Kız mektebinde 82 öğrenci mevcuttur. İptidai derecesinde 1 Erkek Mektebinde 63 öğrenci ve Rüştîye derecesinde 2 Erkek Mektebinde 265 öğrenci ve 1 Kız Mektebinde 139 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁶⁰.

H.1319 tarihli Maarif Salnamesine göre H.1316-H.1317 eğitim ve öğretim döneminde Trabzon Mekteb-i İdadisinde gece ücretli 3 öğrenci, ücretsiz 2 öğrenci, gündüzlü 5 öğrenci mevcuttur.¹⁶¹ Trabzon Kazasında 2 Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 170 erkek öğrenci ve 80 kız öğrenci, Gregoryen Ermeni Lisan Rüştîye Mektebinde 15 erkek öğrenci, 3 Ortodoks Rum Rüştîye Mektebinde 161 erkek öğrenci ve 157 kız öğrenci mevcuttur. Trabzon'da 6 Ortodoks Rum Rüştîye Mektebinde 255 erkek öğrenci mevcuttur. Gireson Kazasında Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 22 kız öğrenci, 14 Ortodoks Rum Mektebi Rüştîyesinde 32 Kız öğrenci ve 497 erkek öğrenci mevcuttur. Akçaabat Kazasında Ortodoks Rum Rüştîye Mektebinde 52 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁶².

H.1320 tarihli salnameye göre Tirebolu Kazasında 2 Sıbyan Mektebi, Akçaabat Kazasında 22 Sıbyan Mektebi mevcuttur¹⁶³.

H.1321 salnamesine göre Trabzon merkez kazası ve nahiyelerde 46, Tirebolu Kazasında 2, Akçaabat Kazasında 22 Sıbyan Mektebi mevcuttur¹⁶⁴.

H.1321 Maarif Salnamesinde H.1318-H.1319 sene devriyesi zarfında Trabzon Mektebi İdadisinde gece ücretli 4 öğrenci, gündüzlü 10 öğrenci vardır¹⁶⁵. Trabzon Kazasında Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 72 erkek öğrenci, Gregoryen Ermeni Lisan Rüştîye Mektebinde 17 erkek öğrenci, 3 Ortodoks Rum Rüştîye Mektebinde 181 erkek öğrenci ve 166 kız öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Trabzon'da 6 Ortodoks Rüştîye Mektebinde 271 erkek öğrenci vardır. Gireson Kazasında Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 57 kız öğrenci, 2 Ermeni Gregoryen Rüştîye Mektebinde 52 Erkek öğrenci, Ortodoks Rum cemaatine bağlı 12 Rüştîye Mektebinde 527 erkek

¹⁶⁰ H.1319 T.S., s.234-235.

¹⁶¹ H.1319 M.S., s.711.

¹⁶² H.1319 M.S., s.722-723.

¹⁶³ H.1320 T.S., s.194-199.

¹⁶⁴ H.1321 T.S., s.243-244.

¹⁶⁵ H.1321 T.S., s.599.

öğrenci ve 35 kız öğrenci vardır. Akçaabat Kazasında 4 Ortodoks Rum Rüştîye Mektebinde 229 erkek öğrenci mevcuttur¹⁶⁶. Trabzon'da Fransız Rüştîyesinde 121 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁶⁷.

H.1322 tarihli salnamede Trabzon merkez sancağı ve nahiyelerde 45 Sıbyan Mektebi, Tirebolu Kazasında 2, Akçaabat Kazasında 22 Sıbyan Mektebi mevcuttur¹⁶⁸.

H.1319 tarihli salnamede Trabzon Sancağındaki gayrimüslim mekteplerinin tamamı verilmiştir. Buna göre 7 Erkek Rüştîye Mektebinde 1081 öğrenci, 1 Kız Rüştîye Mektebinde 82 öğrenci, 129 Erkek İptidai Mektebinde 8393 öğrenci ve 68 Kız İptidai Mektebinde 1980 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 54631 kadından 2062'si ve 57534 erkekten 9474'ü okumaktadır. Nüfus mevcuduna oranla % 4 kız ve % 17 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Ayrıca gayrimüslimlere ait 2 Rüştîye Erkek Mektebinde 265 öğrenci, 1 Kız Rüştîye Mektebinde 139 öğrenci, 1 Erkek İptidai Mektebinde 63 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir¹⁶⁹.

1.1.2.Tekke, Han ve Ziyaretgâhlar

Salnamelere göre Trabzon merkez sancağı ve kazalarında bulunan tekke sayılarını yıllara göre şöyle verebiliriz.

Tablo 7.

Yıllar	Trabzon	Rize	Of	Gireson	Ordu	Toplam
H.1286 ¹⁷⁰	8	3	1	7	7	26
H.1287 ¹⁷¹	8	2	-	1	1	12
H.1288-H.1291 ¹⁷²	3	1	-	2	-	6
H.1292 ¹⁷³	3	-	-	-	-	3
H.1293-H.1295 ¹⁷⁴	3	2	-	-	-	5

¹⁶⁶ H.1321 M.S., s.606-607.

¹⁶⁷ H.1321 M.S., s.608.

¹⁶⁸ H.1322 T.S., s.122-123.

¹⁶⁹ H.1319 T.S., s.484-485.

¹⁷⁰ H.1286 T.S., s.70-71.

¹⁷¹ H.1287 T.S., s.96-97.

¹⁷² H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91.

¹⁷³ H.1292 T.S., s.105-106.

¹⁷⁴ H.1293 T.S., s.104-10; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

Tablo 7’de görüldüğü gibi Trabzon Sancağında H.1286 yılında 26 tekke var iken daha sonraki yıllarda bu sayının azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni H.1286 tarihli salnamede nahiyelere kadar tekkeler sayılırken, daha sonraki yıllarda sadece kaza merkezleri sayılmıştır.

H.1296 yılında Trabzon’da 6, Rize’de 1 tekke vardır¹⁷⁵. H.1298 yılında ise bu bilgilerden farklı olarak Gireson’da 3 tekke vardır¹⁷⁶.

Salnamelere göre Trabzon Sancağında bulunan hanları şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo 8.

Yıllar	Trabzon	Rize	Gireson	Akçaabat	Görece	Sürmene	Tirebolu	Vakfikebir	Toplam
H.1287 ¹⁷⁷	33	-	9	4	-	-	-	-	46
H.1288- H.1291 ¹⁷⁸	33	2	10	4	-	-	-	-	49
H.1292- H.1295 ¹⁷⁹	33	2	-	4	1	-	-	-	40
H.1296 ¹⁸⁰	45	2	-	5	1	6	31	3	93
H.1298 ¹⁸¹	45	2	24	6	1	6	31	3	118

Tablo 8’e bakıldığında Trabzon Sancağında hanların sayılarında artış görülmektedir. H.1298 yılına gelindiğinde Hanların sayılarının 118’e çıkmıştır. Han sayılarındaki artışa bakılırsa ekonominin de aynı paralelde geliştiğini söylemek mümkündür.

H.1305-H.1319 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde han sayıları ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Vilayet Salnamesine göre Trabzon sancağında bulunan türbeler şöyledir. H.1288-H.1298 tarihleri arasında Trabzon’da 5 türbe vardır. 1288-1291 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde Gireson’da 1 türbe¹⁸² ve H.1298 tarihli salnamede ise Akçaabat Kazasında 1 türbe vardır¹⁸³.

¹⁷⁵ H.1296 T.S., s.124-125.

¹⁷⁶ H.1298 T.S., s.140-141.

¹⁷⁷ H.1287 T.S., s.96-97.

¹⁷⁸ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s. 90-91.

¹⁷⁹ H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

¹⁸⁰ H.1296 T.S., s.124-125.

¹⁸¹ H.1298 T.S., s.140-141.

¹⁸² H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s. 90-91.

¹⁸³ H.1298 T.S., s.138-139.

1.1.3.Hamamlar

Trabzon Sancağında bulunan hamamların dağılımı şöyledir. H.1288-H.1291 tarihleri arası salnamelerde Trabzon'da 12, Rize'de 2, Gireson'da 3, Akçaabat 1, Ordu 1, Tirebolu'da 1 ve H.1290 yılında Akçaabat'ta 4 hamam vardır¹⁸⁴. H.1292-H.1295 tarihleri arasında Trabzon'da 12, Rize'de 2, Akçaabat'ta 4, Ordu'da 1 ve Tirebolu'da ise 1 Hamam vardır¹⁸⁵. H.1296 –H.1298 yıllarında ise Trabzon 12, Rize 2, Akçaabat 1, Ordu 3, Tirebolu 1, Görele 1 ve H.1298 yılında Gireson'da 3 hamam vardır¹⁸⁶.

Yukarıdaki hamamlarla ilgili bilgilere bakıldığında Trabzon, Rize Tirebolu Kazalarında değişiklik olmadığı görülmektedir. Akçaabat Kazasında bir hamam varken dörde çıktığı ve H.1298 yılına gelindiğinde tekrar bire düştüğü görülmektedir. Ordu Kazasında ise bir olan hamam sayısı üçe çıkmıştır.

1.1.4.Kütüphaneler ve Matbaalar

Trabzon Vilayet Salnamesinde kayıtlarda bir matbaa gözükürken¹⁸⁷, Maarif Salnamelerinde daha detaylı olarak aşağıdaki gibi verilmiştir¹⁸⁸.

Tablo 9.

Matbaa İsimleri	Mahalle	İmtiyaz Sahibi	Dili	Tarihi Kuşadı
Vilayet Matbaası	Ortahisar	Resmi	Türkçe	1282
Şirasi Matbaası	Meydan Şarkında	ŞirasiDimitraki	Türkçe-Rumca- Ermenice	1304
İsmail Efendi	Semerciler Çarşısında	İsmail Hakkı Efendi	Türkçe-Rumca- Ermenice	1299

Tablo 9'da görüldüğü gibi vilayette bir resmi matbaanın yanında, şahıslara ait Türkçe, Rumca ve Ermenice baskı yapabilen iki matbaa daha vardır. Bir matbaanın imtiyaz sahibinin gayrimüslim olduğu görülmektedir.

Maarif Salnamelerinde ise kütüphaneler ve kitap adetleri şöyledir¹⁸⁹.

¹⁸⁴ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91.

¹⁸⁵ H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

¹⁸⁶ H.1296 T.S., s.122-123; H.1298 T.S., s.140-141.

¹⁸⁷ H.1288 T.S., s.109; H.1289 T.S., s.107; H.1290 T.S., s.93; H.1291 T.S., s.95; H.1292 T.S., s.110.

¹⁸⁸ H.1316 M.S., s.1116-1117; H.1318 M.S., s.1300-1301; H.1319 M.S., s.608; H.1321 M.S., s.608.

¹⁸⁹ H.1316 M.S., s.1114-1115; H.1318 M.S., s.1300-1301; H.1319 M.S., s.722-723; H.1321 M.S., s.607.

Tablo 10.

Kütüphane ismi	Banisi	Kitap Adedi
Trabzon Hatuniye Kütüphanesi	Hazinedarzade Osman Efendi	444
Trabzon Ortahisar Kütüphanesi	Saraczade Atıf Efendi	611
Trabzon Fetvahane Kütüphanesi	Hazinedarzade Osman Efendi	451
Gireson Sultan Selim Camii Kütüphanesi	Müderresül Hacı İsmail Efendi	690

Tablo 10’a bakıldığında Trabzon merkezde 5 tane kütüphane gözükmektedir. Bu kütüphanelerde 2196 kitap vardır.

1.1.5.Hastaneler

H.1320 Vilayet Salnamesine göre Trabzon Sancağında bulunan hastaneler şunlardır: Gireson Kazasında 1 hastane ve 4 Eczane,¹⁹⁰ Ordu Kazasında bir hastane ve 2 eczane vardır¹⁹¹. H.1321 Vilayet Salnamesinde Trabzon Hamidiye Hastanesinde 4 doktor ve 2 eczacı vardır¹⁹². H.1322 tarihli salnamede yukarıdaki bilgilerden farklı olarak Ordu Kazasındaki iki eczane sayısı bire düşmüştür ve Sürmene Kazasında 1 eczane vardır¹⁹³.

1.1.6. Trabzon Sancağında Bulunan Diğer Kurumlar

H.1287 tarihli salnameye göre Rize Kazasında 5 sebil vardır¹⁹⁴. H.1288 tarihli salnamede Trabzon’da 1 Muvakkithane, 1 Namazgâh, 1 fetvahane, 1 imaret, Rize’de 1 Namazgâh vardır¹⁹⁵. H.1290 tarihli salnamede Namazgâh ve Fetvahane sayıları aynı, ancak İmaret sayısı 6 ‘ya çıkmıştır¹⁹⁶. H.1291 Vilayet Salnamesinde 1 imaret sayısı bire düşmüştür diğer bilgiler aynıdır¹⁹⁷.

Trabzon Vilayet Salnamelerinde Trabzon Kazasına bağlı Maçka Nahiyesinin Cevizlik semtinde 130 dükkân, 13 mağaza, 2 değirmen, 16 fırın, 2 lokanta, 5 hotel ile köylerde 145 dükkân, 120 değirmen ve 5115 fırın vardır¹⁹⁸. Yomra Nahiyesinde 4

¹⁹⁰ H.1320 T.S., s.178.

¹⁹¹ H.1320 T.S., s.189.

¹⁹² H.1321 T.S., s.345.

¹⁹³ H.1321 T.S., s.131-144.

¹⁹⁴ H.1287 T.S., s. 96-97.

¹⁹⁵ H.1288 T.S., s.104-105.

¹⁹⁶ H.1290 T.S., s.88-89.

¹⁹⁷ H.1291 T.S., s.90-91.

¹⁹⁸ H.1321 T.S., s.243; H.1322 T.S., s.122.

mağaza, 20 dükkân, 5 kahvehane, 2 fırın ve köylerde 3051 fırın, 8 kahvehane, 23 mağaza, 24 dükkân, 59 değirmen ve 10 kiremithane vardır¹⁹⁹. Şarlı Nahiyesinde bir hükümet konağı, 55 dükkân, 39 mağaza, 5 fırın ve köylerde 39 değirmen, 134 fırın vardır²⁰⁰. Tonya nahiyesinde bir hükümet konağı, 2 dükkân, bir fırın ve nahiyyeye tabi 20 pare köyde 5 dükkân, 2 kahvehane, 66 fırın ve 39 su değirmeni vardır²⁰¹. Gireson Kazasında bir hükümet dairesi, bir hapishane, bir daireyi askeriye, bir redif debboyu, 3 fabrika, 4 eczane, 746 dükkân, 313 mağaza, 195 su değirmeni, 73 ekmekçi fırını, 12 gazino, 142 kahvehane, 5 lokanta, 3 hotel ve 24 meyhane vardır²⁰². Ordu Kazasında 5 hükümet konağı, bir kışla, bir daire-i askeriye, bir redif debboyu, 2 eczane, 325 dükkân, 1218 mağaza, 431 değirmen, 47 fırın, 50 gazino ve kahvehane, 2 lokanta ve 2 hotelden ibarettir²⁰³. Tirebolu Kazasında bir hükümet dairesi, bir daire-i askeriye, bir debboy, liman, telgrafhane daireleri, 522 dükkân, 115 mağaza, 79 değirmen, 10 fırın, bir gazino, bir lokanta ve bir hotel vardır²⁰⁴. Akçaabat Kazasında 2 lokanta, bir hotel, 630 mağaza, 138 dükkân, 818 fırın, 2 gazino, 34 kahvehane, 180 değirmen vardır²⁰⁵. Of Kazasında 300 dükkân, 10 mağaza, 100 su değirmeni ve 30 fırın vardır²⁰⁶. Sürmene Kazasında 398 dükkân, 355 mağaza 163 su değirmeni ve 318 fırın vardır²⁰⁷. Görele Kazasında 3 şadırvan, 4 çeşme, 270 dükkân, 8 mağaza, 88 fırın, 15 kahvehane, 3 aşçı dükkânı, 1 hotel, 150 bekâr odası, 59 değirmen ve 224 serendar vardır²⁰⁸. Vakfikebir Kazasında bir belediye dairesi, bir umumi bahçe, 45 kargir ve ahşap dükkân, 50 mağaza, 9 fırın, 16 kahvehane, 1 misafirhane ve 52 su değirmeni vardır²⁰⁹.

Kaza ve bağlı köylerde fırınlarla ilgili bilgilere bakıldığında, fırınların neredeyse hane sayısına eşit olduğu dikkati çekmektedir. Trabzon Kazasına bağlı Maçka Nahiyesinin Cevizlik Beldesinde 5125 hane sayısına karşılık 5115 fırının olduğu kayıtlara geçmiştir. Her köyün kendisine ait su değirmeni ve dükkânlarının olduğunu görmekteyiz. Ayrıca kaza merkezlerinde halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak

¹⁹⁹ H.1321 T.S., s.244; H.1322 T.S., s.126.

²⁰⁰ H.1321 T.S., s.245; H.1322 T.S., s.128.

²⁰¹ H.1321 T.S., s.246; H.1322 T.S., s.128.

²⁰² H.1321 T.S., s.249; H.1322 T.S., s.131.

²⁰³ H.1321 T.S., s.252; H.1322 T.S., s.135.

²⁰⁴ H.1321 T.S., s.253; H.1322 T.S., s.135-136.

²⁰⁵ H.1321 T.S., s.254-255; H.1322 T.S., s.138.

²⁰⁶ H.1321 T.S., s.257; H.1322 T.S., s.141.

²⁰⁷ H.1321 T.S., s.260; H.1322 T.S., s.144.

²⁰⁸ H.1321 T.S., s.262-263; H.1322 T.S., s.147.

²⁰⁹ H.1321 T.S., s.265; H.1322 T.S., s.149.

kurumların varlığı dikkati çekmektedir. Yukarda saymaya çalıştığımız bütün kurumlar aslında Trabzon Vilayetinin ne kadar geliştiğini göstermesi açısından önemli kayıtlardır.

1.2.Canik Sancağında Bulunan Kurumlar

1.2.1.Mektepler

1.2.1.1.Müslim Mektepleri

1.2.1.1.1. Samsun Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Samsun Kazasında 122 Sıbyan Mektebinde 2630 öğrenci,10 İlmiye Medresesinde 12 müderris ve 223 öğrenci, 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim ve 43 öğrenci öğrenim görmektedir²¹⁰. H.1288 ve H.1289 yılları arasında neşredilen salnamelerde 10 Sıbyan Mektebi, 4 medrese ve 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim ve 70 öğrenci mevcuttur²¹¹. H.1296 ve H.1298 yılları arasında 211 Sıbyan Mektebi, 9 medrese ve 1 Rüştîye Mektebinde 3 muallim vardır²¹². H.1305 tarihli salnamede 25 medresede 112 öğrenci vardır²¹³.Yukarıda mekteplerle ilgili bilgilere bakıldığında H.1286, H.1296 ve H.1298 yıllarında eğitim kurumlarıyla ilgili rakamların yüksek olduğu gözükmemektedir. Bize göre bu yıllarda kaza merkezleri, nahiye ve köylerde bulunan Sıbyan Mekteplerini içermektedir. H.1288 ve H.1289 yıllarında verilen bilgilerde ise sadece kaza merkezlerindeki eğitim kurumlarının kayıt altına alındığından yıllar arasında böyle büyük fark çıkmaktadır. Rüştîye Mekteplerinin sadece kaza merkezlerinde olduğu verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.

H.1309 tarihli salnamede Samsun Kazasında bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim vardır²¹⁴. H.1311 yılında bir Mülkiye İdadi Mektebinde 5 muallim ve 122 Öğrenci mevcuttur²¹⁵. H.1313 yılında bir Mülkiye İdadi Mektebinde 5 muallim ve 86 öğrenci kayıtlıdır²¹⁶. H.1316 yılında bir Mülkiye İdadi Mektebinde 5 muallim ve 105 öğrenci vardır²¹⁷. H.1318 yılında ise bir Mülkiye İdadi Mektebinde 7 muallim ve 155 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²¹⁸.

²¹⁰ H.1286 T.S., s.72-73 ve 80.

²¹¹ H.1288 T.S., s.79 ve 104-105; H.1289 T.S., s. 78 ve 102-103.

²¹² H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.151.

²¹³ H.1305 T.S., s.125.

²¹⁴ H.1309 T.S., s.237.

²¹⁵ H.1311 T.S., s.259.

²¹⁶ H.1313 T.S., s.244.

²¹⁷ H.1316 T.S., s.313.

²¹⁸ H.1318 T.S., s.204.

Yukarıda sadece Rüştîye ve Mülkiye İdadi Mektebi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Mülkiye İdadi Mektebinde H.1311 yılında 122 öğrenci öğrenim görürken, H.1318 yılına gelindiğinde öğrenci sayısının 155'e çıktığı gözükmemektedir. Bu yıllarda Sıbyan Mektepleri ile ilgili bilgilerin yer almadığı görülmektedir. Bize göre bu okullarla ilgili bilgilerin bu salnameye yansımadağı söylenebilir.

H.1316 tarihli Maarif Salnamesinde Canik İdadi Mektebinde 1 müdür ve 6 öğretmen mevcuttur. H.1313-H.1314 eğitim-öğretim döneminde 102 öğrenci eğitimve öğretim görmektedir²¹⁹. H.1318 yılında Canik İdadi Mektebinde 1 müdür, 6 muallim vardır. H.1314-H.1315 eğitim-öğretim döneminde 120 öğrenci vardır. Canik Rüştîye Mektebinde 1 muallim vardır. Samsun'da 3 medresede 3 müderris ve 90 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²²⁰.

H.1319 tarihli salnamede Samsun Kazasında bir Mülkiye İdadi Mektebinde 7 muallim, 2 Kız Rüştîye Mektebi ve 1 Erkek Rüştîye Mektebi mevcuttur²²¹. Aynı salnamede Canik Sancağı'nda İdadi Mektebinde gündüz 91 öğrenci ve gece 231 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerin 20'si ücretsiz, 43'ü ücretli, 63'ü yatılı ve 174'ü yatılı değildir²²². Bu bilgilere göre H.1319 yılında İdadi Mektebinde okuyan öğrenciler için barınma sorunlarının da çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. Uzaktan gelen öğrenciler için gece kalabilecekleri yatılı bölümün açıldığını görmekteyiz.

H.1320 tarihli salnamede Canik İdadi Mektebinde 9 muallim²²³ ve H.1321 yılında İdadi Mektebinde gece 84, gündüz 216 öğrenci öğrenim görmektedir²²⁴.

H.1320-H.1322 tarihleri arası salnamelerde Samsun Kazasında bir idadi-i Mülkiye Mektebi ve bir İdadi Mektebi ve bir Rüştîye Kız Mektep mevcuttur. İdadi Mektebinin milletin yardımlarıyla yapıldığını fakat memleketin ihtiyaçlarına münasip görülmemiş bir idadi mektebi olduğundan bahsedilmektedir. Kazada ayrıca 3 İptidai Mektebi mevcuttur²²⁵.

H.1319 tarihli Maarif Salnamesine göre Canik İdadi Mektebinde 1 müdür, 6 muallim vardır. H.1316-H.1317 eğitim-öğretim döneminde 107 öğrenci mevcuttur.

²¹⁹ H.1316 M.S., s.1106.

²²⁰ H.1318 M.S., s.1287-1295.

²²¹ H.1319 T.S., s.133-134.

²²² H.1319 T.S., s.234-235.

²²³ H.1320 T.S., s.129-130.

²²⁴ H.1321 T.S., s.318.

²²⁵ H.1320 T.S., s.129-130; H.1321T.S., s.268-271; H.1322 T.S., s.152-159.

Canik Kız Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen ve 89 öğrenci, 3 medresede 3 müderris ve 90 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²²⁶.

H.1321 tarihli Maarif Salnamesinde Canik İdadi Mektebinde 1 müdür, 8 öğretmen ve 3 hademe vardır. H.1318-H.1319 eğitim ve öğretim döneminde 146 öğrenci mevcuttur. Canik Kız Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen, 91 öğrenci ve Samsun'da 3 medresede 3 müderris ve 108 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²²⁷.

Yukarıda verilen bilgilere baktığımız zaman Osmanlı devleti genelinde yeni mektepler ihdas edilmiş ve bunların sonuçları da artık bu verilere yansımaya başlamıştır. Özellikle İdadi Mekteplerinde okuyan öğrenci sayılarında yükseklik dikkat çekmektedir. Canik Sancağında kız çocuklarının da Rüştîye Mekteplerinde öğrenim görmeye başladıkları görülmektedir.

1.2.1.1.2. Çarşamba Kazasında Müslim Mektepleri

Salnamelere göre Çarşamba Kazasında bulunan eğitim kurumları şöyledir. H.1286 tarihli salnamede 169 Sıbyan Mektebinde 2607 öğrenci, 8 İlmiye Medresesinde 11 müderris ve 205 öğrenci öğrenim görmektedir²²⁸. H.1288-H.1289 tarihleri arasında kazada 4 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 4 medrese vardır²²⁹. H.1296-H.1298 yılları arasında kazada 147 Sıbyan Mektebi, 12 medrese ve bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim vardır²³⁰. H.1305 yılında 280 Sıbyan Mektebi, 7 medrese, bir Rüştîye Mektebi ve 4 İptidai Mektebi²³¹, H.1311-H.1313 yıllarında bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim, 4 İptidai Mektebi ve 5 medrese vardır²³². H.1316 yılında bir Rüştîye Mektebinde 4 muallim ve bir İptidai Mektebinde 2 muallim vardır²³³. H.1318 ve H.1319 yıllarında bir Rüştîye Mektebinde 4 muallim vardır²³⁴. H.1320 yılında 13 medrese ve bir Rüştîye Mektebinde 4 muallim vardır²³⁵. H.1321-H.1322 yıllarında ise kazada bir Rüştîye Mektebinde 4 muallim, 13 medresede 13 muallim ve 584 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²³⁶. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında Çarşamba Kazasında H.1286

²²⁶ H.1319 M.S., s.711-719.

²²⁷ H.1321 M.S., s.599-605.

²²⁸ H.1286 T.S., s.72-73.

²²⁹ H.1288 T.S., s.96-97; H.1289 T.S., s.104-105.

²³⁰ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.151.

²³¹ H.1305 T.S., s.126.

²³² H.1311 T.S., s.275-276; H.1313 T.S., s.259.

²³³ H.1316 T.S., s.316-318.

²³⁴ H.1318 T.S., s.137; H.1319 T.S., s.137.

²³⁵ H.1320 T.S., s.249-250.

²³⁶ H.1321 T.S., s.274; 1322 T.S., s.165.

yılında 169 Sıbyan Mektebinin H.1305-H.1311 yılları arasında 280'e çıktığı gözükmemektedir. Daha sonraki yıllarda bu okullarla ilgili bilgilere rastlanmamaktadır. Kaza merkezlerinde bir Rüştîye Mektebinin eğitim öğrenim faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Aynı zamanda medreselerin de faaliyetleri devam etmektedir.

H.1316 Maarif Salnamesine göre Çarşamba Rüştîye Mektebinde 4 öğretmen 60 öğrenci vardır²³⁷. H.1318 salnamesine göre Çarşamba Rüştîye Mektebinde 4 öğretmen 68 öğrenci ve 6 medresede 6 müderris 717 öğrenci mevcuttur²³⁸. H.1319 tarihli salnamede de Çarşamba Rüştîye Mektebinde 4 öğretmen 97 öğrenci ve 13 medresede 13 müderris 558 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²³⁹.

H.1320 Vilayet Salnamesine göre Çarşamba Rüştîye Mülkiye Mektebinde 4 muallim, 13 medrese, 198 İptidai Mektebi mevcuttur²⁴⁰. H.1321 Maarif Salnamesine göre Çarşamba Rüştîye Mektebinde 3 öğretmen 91 öğrenci ve kazada 13 medresede 13 müderris 584 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁴¹. Verilen bilgilere göre medrese ve öğrenci sayılarının artış gösterdiği gözlemlenmektedir.

1.2.1.1.3. Bafra Kazasında Müslim Mektepleri

Bafra Kazasında H.1286 tarihli salnamede 145 Sıbyan Mektebinde 2457 öğrenci, 3 İlmiye Medresesinde 3 müderris ve 37 öğrenci vardır²⁴². H.1288 ve H.1289 yıllarında 2 Sıbyan Mektebi, 2 medrese ve bir Rüştîye Mektebi kayıtlıdır²⁴³. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında H.1286 yılında Sıbyan Mekteplerinin sayısının diğer yıllara göre oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bize göre mekteplerin fazla olmasının nedeni H.1286 yılında mekteplerle ilgili bilgiler kazalarla birlikte nahiyelerde olan mektepleri de içermektedir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezlerinde bulunan mektepler kayıtlara geçmiştir.

H.1296-H.1298 yıllarında 91 Sıbyan Mektebi, 24 medrese, bir Rüştîye Mektebinde 2 muallim mevcuttur²⁴⁴. H.1305 yılında bir Rüştîye Mektebi ve 2 İptidai

²³⁷ H.1316 M.S., s.1109.

²³⁸ H.1318 M.S., s.1290-1295.

²³⁹ H.1319 M.S., s.720-721.

²⁴⁰ H.1320 T.S., s.249-250.

²⁴¹ H.1321 M.S., s.606.

²⁴² H.1286 T.S., s.72-73.

²⁴³ H.1288 T.S., s.96-97; H.1289 T.S., s.104-105.

²⁴⁴ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.151.

Mektebi vardır²⁴⁵. Bu yıllarda da kazlarla beraber nahiye ve köylerde bulunan mekteplerin kayıtlara geçtiğini söyleyebiliriz.

H.1309-H.1313 yılları arasında neşredilen salnamelerde 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim ve 97 öğrenci ve 2 İptidai Mektebi mevcuttur²⁴⁶. H.1316 tarihli salnamede 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim 97 öğrenci ve 2 İptidai Mektep kayıtlıdır²⁴⁷. H.1318 tarihli salnamede 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim vardır²⁴⁸. H.1319 tarihli salnamede bir Rüştîye Mülkiye Mektebi, bir Kız Rüştîye Mektebi, bir Erkek Rüştîye Mektebi ve 8 İptidai Mektep mevcuttur²⁴⁹. H.1320 yılında ise 100 Sıbyan Mektebi, 1 medrese, bir Rüştîye Mektebi, bir Mülkiye Rüştîye Mektebi, bir Kız Rüştîye Mektebi ve 38 İptidai Mektebi mevcuttur²⁵⁰.

H.1321 tarihli salnamede Bafra Kazasında 100 İptidai Mektebi, 1 medrese, 3 Rüştîye Mektebinde 9 muallim ve 32 İptidai Mektep mevcuttur²⁵¹. H.1322 Vilayet Salnamesine göre 132 İptidai Mektebi, 7 medrese ve 2 Rüştîye Mektep vardır²⁵².

H.1316 tarihli Maarif Salnamesine göre Bafra Rüştîye Mektebinde 3 öğretmen, 100 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁵³. H.1318 tarihli Maarif Salnamesine göre Bafra Kız Rüştîye mektebinde 2 muallime, 109 öğrenci ve 4 medresede 4 müderris ve 151 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁵⁴. H.1319 tarihli Maarif Salnamesinde Bafra Rüştîye Mektebinde 3 öğretmen, 66 öğrenci ve 5 medresede, 4 müderris ve 151 öğrenci mevcuttur²⁵⁵. H.1321 tarihli Maarif Salnamesinde de Bafra Rüştîye Mektebinde 3 öğretmen, 109 öğrenci ve Alaçam Rüştîye Mektebinde 2 muallim, 45 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁵⁶.

²⁴⁵ H.1305 T.S., s.125-126, 266, 285.

²⁴⁶ H.1309 T.S., s.248; H.1311 T.S., s. 23; H.1313 T.S., s.257.

²⁴⁷ H.1316 T.S., s.314.

²⁴⁸ H.1318 T.S., s.206.

²⁴⁹ H.1319 T.S., s.137.

²⁵⁰ H.1320 T.S., s.241-245; H.1321 T.S., s.274-276; H.1322 T.S., s.162-164.

²⁵¹ H.1321 T.S., s.274-276.

²⁵² H.1322 T.S., s.162-164.

²⁵³ H.1316 M.S., s.1108-1109.

²⁵⁴ H.1318 M.S., s.1290-1295.

²⁵⁵ H.1319 M.S., s.1290-1295.

²⁵⁶ H.1321 M.S., s.601-603.

1.2.1.1.4. Ünye Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Ünye Kazasında 312 Sıbyan Mektebinde 4649 öğrenci, 91 İlmiye Medresesinde 24 müderris ve 383 öğrenci vardır²⁵⁷. H.1288-H.1289 yıllarında 8 Sıbyan Mektebi, 2 medrese ve bir Rüştîye mektebinde 3 muallim kayıtlıdır²⁵⁸.

H.1296-H.1298 yıllarında neşredilen salnamelerde 65 Sıbyan Mektebi, 4 medrese ve bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim vardır²⁵⁹. Bu yıllarda da kaza merkezleriyle beraber nahiye ve köylerde bulunan mekteplerin kayıtlara geçtiğini görmekteyiz.

H.1305 tarihli salnamede 3 medrese, 1 Rüştîye Mektebinde 90 öğrenci ve 15 İptidai Mektebinde 973 öğrenci mevcuttur²⁶⁰. H.1309 yılında 1 Rüştîye Mektebi ve dâhili kazada müteaddit İptidai Mektepleri vardır²⁶¹. H.1311 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim ve 2 İptidai Mektep kayıtlıdır²⁶². H.1313-H.1319 yılları arasında ise 1 Rüştîye Mektebinde 3 muallim mevcuttur²⁶³.

H.1320 tarihli Vilayet Salnamesinde Ünye kazasında 102 İptidai Mektebi, 9 medrese, 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim vardır²⁶⁴. H.1318 Maarif Salnamesine göre Ünye Rüştîye Mektebinde 3 muallim 52 öğrenci, bir medresede 1 müderris ve 180 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁶⁵.

H.1319 tarihli Maarif Salnamesine göre Ünye Rüştîye Mektebinde 3 muallim, 93 öğrenci vardır²⁶⁶. Kazada 1 medresede 1 müderris ve 280 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁶⁷. H.1320 Vilayet Salnamesine göre Ünye'de bir Mülkiye Rüştîye Mektebinde 2 muallim, 9 medrese, 1 Rüştîye Mektebi ve 102 İptidai Mektebi mevcuttur²⁶⁸. H.1321 Maarif salnamesine göre Ünye Rüştîye Mektebinde 3 muallim ve 93 öğrenci vardır²⁶⁹.

²⁵⁷ H.1286 T.S., s.72-73.

²⁵⁸ H.1288 T.S., s.96-97; H.1289 T.S., s.104-105

²⁵⁹ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.151.

²⁶⁰ H.1305 T.S., s.126, 292.

²⁶¹ H.1309 T.S., s.257.

²⁶² H.1311 T.S., s.289-290.

²⁶³ H.1313 T.S., s.265-267; H.1316 T.S., s.318; H.1318 T.S., s.210 ve H.1319 T.S., s.139.

²⁶⁴ H.1320 T.S., s.258-260; H.1321 T.S., s.280; H.1322 H. T.S., s.170.

²⁶⁵ H.1318 M.S., s.1290-1295.

²⁶⁶ H.1319 M.S., s.712-713.

²⁶⁷ H.1319 M.S., s.720-721.

²⁶⁸ H.1320 T.S., s.258-260.

²⁶⁹ H.1321 M.S., s.720-721.

1.2.1.1.5. Terme Kazasında Müslim Mektepleri

H.1296-H.1298 tarihli salnamelerde Terme Kazasında 79 Sıbyan Mektebi ve bir medrese mevcuttur²⁷⁰. H.1305 yılında 2 medrese, bir Rüştîye Mektebi ve bir İptidai Mektebi vardır²⁷¹. H.1309-H.1311 yıllarında bir Rüştîye Mektebi ve 1 İptidai Mektebi kayıtlıdır²⁷². H.1319 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 1 muallim²⁷³ ve H.1320-H.1322 yılları arasında neşredilen salnamelerde ise 124 Sıbyan Mektebi, 3 medrese ve bir Rüştîye Mektebinde 1 muallim vardır²⁷⁴.

H.1319 tarihli Maarif Salnamesine göre Terme Rüştîye Mektebinde 1 muallim 49 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁷⁵. H.1321 tarihli salnamede ise Terme Rüştîye Mektebinde 1 muallim 45 öğrenci mevcuttur²⁷⁶.

1.2.1.1.6. Fatsa Kazasında Müslim Mektepleri

Salnamelere göre Fatsa Kazasında H.1296-H.1298 yıllarında 48 Sıbyan Mektebi 14 medrese ve 2 İptidai Mektebi mevcuttur²⁷⁷. H.1305 –H.1309 yıllarında 1 medrese, 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim 65 öğrenci ve 2 İptidai mektebi vardır²⁷⁸. H.1311 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 3 muallim, 1 medrese, 2 İptidai mektebi mevcuttur²⁷⁹. 1313 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 3 muallim ve 58 öğrenci kayıtlıdır²⁸⁰. H.1316 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 54 öğrenci, H.1318 –H.1319 yıllarında bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim kayıtlarda görülmektedir²⁸¹. H.1320-H.1322 yılları arasında 96 Sıbyan Mektebi, 7 medrese ve bir Rüştîye Mektebi vardır²⁸².

H.1318 tarihli Maarif Salnamesine göre Fatsa Rüştîye Mektebinde 3 muallim, 54 öğrenci²⁸³, H.1321 tarihli salnamede ise bir Rüştîye Mektebinde 3 muallim ve 89 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁸⁴.

²⁷⁰ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.151.

²⁷¹ H.1305 T.S., s.126.

²⁷² H.1309 T.S., s.253; H.1311 T.S., s.283.

²⁷³ H.1319 T.S., s.142.

²⁷⁴ H.1320 T.S., s.254; H.1321 T.S., s.278; H.1322 T.S., s.166.

²⁷⁵ H.1319 M.S., s.715.

²⁷⁶ H.1321 M.S., s.603.

²⁷⁷ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.96-97.

²⁷⁸ H.1305 T.S., s.293; H.1309 T.S., s.260.

²⁷⁹ H.1311 T.S., s.289-290.

²⁸⁰ H.1313 T.S., s.271.

²⁸¹ H.1318 T.S., s.212. H.1319 T.S., s.141.

²⁸² H.1320 T.S., s.264; H.1321 T.S., s.281; H.1322 T.S., s.171.

²⁸³ H.1318 M.S., s.1141.

²⁸⁴ H.1321 M.S., s.602. Hangi cemaate ait olduğu bilinmeyen 6 mektep vardır.

1.2.1.1.7. Niksar Kazasında Müslim Mektepleri

H.1296 tarihli salnamede Niksar Kazasında 9 Sıbyan Mektebi ve 2 medrese mevcuttur²⁸⁵.

H.1319 tarihli salnamede Canik Sancağında eğitim ve öğretim gören Müslim öğrenciler toplu olarak verilmiştir. Buna göre 2 Kız Rüştîye Mektebinde 131 öğrenci, 6 erkek Rüştîye Mektebinde 426 öğrenci, 223 Kız İptidai Mektebinde 6821 öğrenci, 503 erkek İptidai Mektebinde 15225 öğrenci, bir İdadi Mektebinde gece 91 öğrenci öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 113157 kadından 7002'si ve 114317 erkekten 15744 'ü okumaktadır. Nüfus mevcuduna oranla %6 kız ve %14 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁸⁶.

1.2.1.2. Gayrimüslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Canik Sancağında bulunan gayrimüslim mekteplerini şöyle tablolaştırabiliriz²⁸⁷.

Tablo 11.

Kazalar	Sıbyan Mektepleri							
	Rum Mekt.		Ermeni Mekt.		Katolik Mekt.		Toplam	
	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.
Samsun	110	3432	1	86	1	12	112	3530
Bafra	65	960	1	-	-	-	66	960
Çarşamba	7	245	18	404	-	-	25	649
Ünye	22	567	14	313	-	-	36	880
Toplam	204	5204	34	803	1	12	239	6019

Tablo 11'e bakıldığı zaman Canik Sancağı genelinde Rumlara ait 204 Sıbyan Mektebinde 5204 öğrenci, Gregoryan Ermenilere ait 34 Sıbyan Mektebinde 803 öğrenci, Katoliklere ait 1 mektepte 12 öğrencinin öğrenim gördüğü gözükmektedir. Gayrimüslim mekteplerinden %85'i Rumlara, %14'ü Gregoryan Ermenilere ve geri kalanı da Katoliklere ait olduğu görülmektedir.

²⁸⁵ H.1296 T.S., s.134-135.

²⁸⁶ H.1319 T.S., s.234-235.

²⁸⁷ H.1286 T.S., s.72-73.

H.1288 ve H.1289 tarihli salnamelerde Çarşamba Kazasında Rumlara ait 3 Sıbyan Mektebi mevcuttur²⁸⁸. H.1296-H.1298 yıllarında ise Samsun'da 63, Bafra'da 65, Çarşamba'da 3, Ünye'de 10, Fatsa'da 9, Terme'de 4, ve sadece H.1296 yılında Niksar'da 6 Sıbyan Mektebi vardır²⁸⁹.

Maarif salnamelerine göre H.1316 salnamesine göre H.1313-H.1314 eğitim-öğretim döneminde Canik Mektebi İdadisinde 4 öğrenci²⁹⁰, H.1319 salnamesine göre H.1316-H.1317 eğitim-öğretim döneminde Canik Mektebi İdadisinde 6 öğrenci²⁹¹, Canik Ermeni cemaatine bağlı Ermeni Katolik Rüştîye Mektebinde 39 erkek öğrenci mevcuttur²⁹². H.1321 tarihli salnameye göre H.1318-H.1319 eğitim-öğretim döneminde Canik Mektebi İdadisinde 3 öğrenci²⁹³ ve Canik Ermeni cemaatine bağlı Ermeni Katolik Rüştîye mektebinde 37 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁹⁴.

H.1319 Vilayet Salnamesinde Canik Sancağında bulunan gayrimüslim mektepleri topluca verilmiştir. Buna göre Rüştîye derecesinde 2 Kız Rüştîye Mektebinde 514 öğrenci, 6 Erkek Rüştîye Mektebinde 1010 öğrenci ve İptidai derecesinde 78 Kız Mektebinde 2417 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 47012 kadından 2930'u ve 46272 erkekten 9474 'ü okumaktadır. Nüfus mevcuduna oranla %6 kız ve %14 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir²⁹⁵.

1.2.2.Tekke, Han ve Ziyaretgâhlar

H.1286 tarihli salnamede Samsun'da 11, Bafra'da 23, Çarşamba'da 3 ve Ünye'de bir tekke vardır²⁹⁶. H.1287 salnamesinde Samsun'da 6, Bafra'da 1 tekke mevcuttur²⁹⁷. H.1288- H.1289 yılları arasında neşredilen salnamelerde Samsun'da 5, Bafra'da 1, Çarşamba'da 2 ve Ünye'de 2 tekke kayıtlıdır²⁹⁸. H.1296-H.1298 yıllarına ait salnamelerde Samsun'da 2, Bafra'da 8, Çarşamba'da 2 ve Ünye'de 2 tekke vardır²⁹⁹. H.1305 tarihli salnamede Samsun'da 2, Bafra'da 3, Çarşamba'da 32, Ünye'de 2 ve

²⁸⁸ H.1288 T.S., s.106-107; H.1289 T.S., s.104-105.

²⁸⁹ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.151.

²⁹⁰ H.1316 M.S., s.1106.

²⁹¹ H.1319 M.S., s.711.

²⁹² H.1319 M.S., s.722-723.

²⁹³ H.1321 M.S., s.599.

²⁹⁴ H.1321 M.S., s.607.

²⁹⁵ H.1319 T.S., s.234-235.

²⁹⁶ H.1286 T.S., s.72-73.

²⁹⁷ H.1287 T.S., s.96-97.

²⁹⁸ H.1288 T.S., s.104-105. H.1289 T.S., s.102-103.

²⁹⁹ H.1296 T.S., s.132-133; H.1298 T.S., s. 148.

Terme’de 1 tekke mevcuttur³⁰⁰. H.1309-H.1316 yılları arasında yayınlanan salnamelerde Bafra’da 3, Çarşamba’da 32, Ünye’de 2 ve Terme’de 1 tekleden ibarettir³⁰¹. H.1320-H.1322 yılları arasında ise Samsun’da 4, Bafra’da 16, Çarşamba’da 1, Ünye’de 2 tekke vardır³⁰².

H.1286 tarihli salnamede Samsun’da 22, Bafra’da 3, Çarşamba’da 1 ve Ünye’de 1 han vardır³⁰³. H.1288-H.1289 yılları arasında Samsun’da 20, Bafra’da 8, Çarşamba’da 5 ve Ünye’de 11 han kayıtlıdır³⁰⁴. H.1296-H.1298 yıllarında Samsun’da 54, Bafra’da 21, Çarşamba’da 4, Ünye’de 9 ve sadece H.1296 yılında Niksar’da 4 han mevcuttur³⁰⁵. H.1305, H.1309 ve H.1311 yıllarında Bafra’da 3 ve Ünye’de 2 han vardır³⁰⁶. H.1313 yılında Ünye’de 2 han vardır³⁰⁷. H.1320 yılında Samsun’da 27, Bafra’da 8, Çarşamba’da 5, Ünye’de 21 ve Fatsa’da 5 han mevcuttur³⁰⁸. H.1321 yılında Samsun’da 24, Bafra’da 8, Çarşamba’da 5, Ünye’de 21 ve Fatsa’da 5 han vardır³⁰⁹. H.1322 yılında Samsun’da 11, Bafra’da 8, Çarşamba’da 5 ve Ünye’de 21 han kayıtlıdır³¹⁰.

H.1288-H.1289 yıllarında neşredilen salnamelerde Bafra, Çarşamba ve Ünye’de birer türbe mevcuttur³¹¹. H.1296-H.1298 yıllarında Samsun’da 2, Bafra, Çarşamba, Ünye’de birer ve sadece Niksar’da H.1296 yılında 2 türbe vardır³¹². Yukarıda hanlarla ilgili verilen bilgilere bakıldığında rakamların bazı yıllarda düşük olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum daha öncede cami ve mescitlerde ifade ettiğimiz gibi rakamların yüksek olduğu yıllarda kaza merkeziyle beraber nahiyele de içermektedir. Az olduğu yıllarda ise sadece kaza merkezlerinde bulunan hanların kaydedilmesinden kaynaklanmaktadır.

³⁰⁰ H.1305 T.S., 254-294; H.1311 T.S., 256-291; H.1316 T.S., s.307-320.

³⁰¹ H.1309 T.S., 234-261.

³⁰² H.1320 T.S., s.222-265; H.1321 T.S., s.386-415; H.1322 T.S., s.331-363.;

³⁰³ H.1287 T.S., s.96-97.

³⁰⁴ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103.

³⁰⁵ H.1296 T.S., s.132-133; H.1298 T.S., s.148.

³⁰⁶ H.1305 T.S., s.205-253; H.1309 T.S., s.234-261; H.1311 T.S., s.256-291.

³⁰⁷ H.1313 T.S., s.241-271.

³⁰⁸ H.1320 T.S., s.222-265.

³⁰⁹ H.1321 T.S., s.386-415.

³¹⁰ H.1322 T.S., s.331-363.

³¹¹ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103.

³¹² H.1296 T.S., s.132-133; H.1298 T.S., s.150.

1.2.3.Hamamlar

H.1288-1289 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde Samsun'da 10, Bafra'da 4, Çarşamba'da 3 ve Ünye'de 4 hamam vardır³¹³. H.1296-H.1298 yıllarında Samsun'da 11, Bafra'da 5 Çarşamba'da 2, Ünye'de 4, Fatsa'da 1, Terme'de 1 ve Niksar'da sadece H.1296 yılında 4 hamam mevcuttur³¹⁴. H.1305-H.1313 yılları arasında Bafra'da 3, Ünye'de 4, Fatsa'da 1 ve Terme'de 1 hamam kayıtlıdır³¹⁵. H.1320-H.1322 yılları arasında ise Samsun'da 11, Bafra'da 5, Çarşamba'da 3, Ünye'de 4 Fatsa'da 1 ve Terme'de 1 hamam vardır³¹⁶. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında salnameler arasında önemli bir fark bulunmamaktadır. Sadece bazı yıllarda bilgilerin eksik olarak verildiği anlaşılmaktadır.

1.2.4.Kütüphaneler ve Matbaalar

H.1320-H.1322 tarihleri arası salnamelerde sadece Ünye kazasında bir kütüphane gözükmektedir³¹⁷, Maarif salnamelerinde daha detaylı olarak aşağıdaki gibi verilmiştir³¹⁸.

Tablo 12.

İsmi	Banisi	Kitap Adedi	Açılış Tarihi
Canik HaziderzadeAbde Paşa	Aynı kişi	577	1251
Ünye Hacı Mehmet Ağa	Aynı kişi	219	1267
Çarşamba Hazinesdarzade Süleyman Paşa	Aynı kişi	150	1227
Çarşamba Naimiye Kütüphanesi	Hacı Mahmut Naim Ef.	130	1303
Çarşamba Ali Bey Kütüphanesi	Sofizade Hacı Hasan Ef.	335	1275
Çarşamba Mahmut Tayyar Paşa	Tayyar Paşa	720	1227

Tablo 20'ye bakıldığında Canik Sancağında 6 kütüphanede 2131 kitabın olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu kütüphanelerden Çarşamba Kazasında H.1227 yılında açılan Mahmut Tayyar Paşa kütüphanesinde 720 kitap bulunmaktadır.

³¹³ H.1288 T.S., s.72-73; H.1289 T.S., s.102-103.

³¹⁴ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.150.

³¹⁵ H.1305 T.S., s.254-294; H.1309 T.S., s.234-261; H.1311 T.S., s.256-291; H.1313 T.S., s.241-271.

³¹⁶ H.1320 T.S., s.222-265; H.1321 T.S., s.386-415; H.1322 T.S., s.331-363.

³¹⁷ H.1320 T.S., s.254; H.1321 T.S., s.274; H.1322 T.S., s.170.

³¹⁸ H.1316 M.S., s.608; H.1318 M.S., s.1300-1301; H.1319 M.S., s.724-725; H.1321 M.S., s.608.

Matbaalar, H.1316, H.1318, H.1319 ve H.1321 tarihli Maarif salnamelerinde Canik Sancağında hükümet konağı karşısında Hacı Hüseyin Matbaası vardır ve Türkçe –Fransızca ve Rumca eser basmaktadır³¹⁹. H.1322 tarihli salnamede Canik Sancağında Türkçe, Fransızca ve Ermenice hurufatta kitap tab eder tipografya ve litografya makinelerini şamil bir matbaada vardır³²⁰.

1.2.5.Hastaneler

H.1322 tarihli salnamede Samsun Kazasında bir askeri hastane, bir belediye hastanesi ve 6 eczane mevcuttur. Çarşamba Kazasında 1 eczane, Ünye kazasında 1 eczane ve Fatsa Kazasında 1 eczane kayıtlıdır³²¹.

1.2.6.Canik Sancağında Diğer Kurumlar

Salnamelere göre Samsun Kazasında 885 mağaza, 584 dükkân, 1 değirmen, 70 fırın, 7 gazino, 1 lokanta, 2 otel ve misafirhane, 18 meyhane, 5 şadırvan ve umuma mahsus 35 çeşme mevcuttur. Kazaya bağlı köylerde dahi 47 mağaza, 13 dükkân, 16 kahvehane, 1731 fırın, 1 dakik fabrikası, 188 su değirmeni, 8 tuğla imalathanesi vardır³²². Bafra Kazasında 1 hükümet dairesi, 1 daire-i askeriye, 1 redif debboyu, 1 cephane, 2 eczane, 1 bedesten, 200 büyük ve küçük mağaza, 15 fırın, 4 lokanta, 3 kiraathane, 10 gazino, 23 kahvehane, 1 tiyatro vardır. Kazaya bağlı köylerinde dahi 200 su değirmeni, 2585 fırın, 5900 ambar ve 5750 saman hane vardır. Alaçam Nahiyesinde 1 hükümet dairesi, 1 telgrafhane, 135 dükkân, 12 mağaza, 4 su değirmeni, 2 fırın, 2 kahvehaneden ibaret olup köylerde dahi 35 su değirmeni vardır³²³. Çarşamba Kazasında 1 hükümet dairesi, 1 eczane, 2 bedesten, 400 dükkân, 100 mağaza, 1 değirmen, 40 fırın, 3 gazino, 5 lokanta, 47 kahvehane, köylerde ise 150 dükkân, 108 mağaza, 256 değirmen, 1782 fırın ve 3 taşlı un fabrikası vardır³²⁴. Terme Kazasında 80 dükkân, 30 mağaza, 6 fırın, 2 gazino, 24 kahvehane, 2 lokanta, 2 misafirhane, köylerinde ise 29 dükkân, 36 mağaza, 19 fırın, 86 değirmen vardır³²⁵. Ünye Kazasında 158 mağaza, 472 dükkân, 2236 fırın, 48 kahvehane, 2 gazino, 216 değirmen, 25 su hızarı, 7 kiremithane,

³¹⁹ H.1316 M.S., s.1116-1117; H.1318 M.S., s.1302-1303; H.1319 M.S., s.724-725; H.1321 M.S., s.608.

³²⁰ H.1322 T.S., s.154.

³²¹ H.1322 T.S., s.154.

³²² H.1321 T.S., s.271; H.1322 T.S., s.159.

³²³ H.1321 T.S., s.274-276; H.1322 T.S., s.162-164.

³²⁴ H.1321 T.S., s.276; H.1322 T.S., s.165.

³²⁵ H.1321 T.S., s.278; H.1322 T.S., s.166.

17 taşocağı, 4 kireç fırını, 1 eczane, 3 debbağ hane, 1 salhane, 2 meyhane, 2 rakı fabrikası, 1 hükümet dairesi, 1 debboy ve birer liman ve beledi daireleri vardır³²⁶. Fatsa Kazasında 150 dükkân, 50 mağaza, 12 fırın, 1 gazino, 1 hotel, 1 hükümet dairesi, 1 telgrafhane, 1 eczane, 12 kahvehane, 6 çeşme, 1 şadırvan, 2 asma demir köprü, köylerinde ise 10 dükkân, 60 mağaza, 81 değirmen vardır³²⁷.

Yukarıdaki veriler hareketle Canik Sancağında sosyal hayatı kolaylaştıran müesseselerin oldukça yayıldığını göstermektedir. Yine yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla fırınların sayısındaki yükseklik mahallelerdeki iki üç ailenin bir araya gelerek ekmek pişirmenin yanı sıra, özellikle dükkânların köylere kadar yayılması bölgede yaşayan ahalinin alım gücünün yüksekliğine işaret etmektedir.

1.3.Lazistan Sancağında Bulunan Kurumlar

1.3.1.Mektepler

1.3.1.1.Müslim Mektepleri

1.3.1.1.1. Batum Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Batum Kazasında 118 Sıbyan Mektebinde 2571 öğrenci, 13 İlmiye Medresesinde 13 müderris ve 367 öğrenci vardır³²⁸. H.1288 yılında 14 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 4 medrese kayıtlıdır³²⁹. H.1289 yılında farklı olarak Rüştîye Mektebinde 1 muallim ve 40 öğrenci mevcuttur³³⁰. H.1290 yılında 14 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye mektebinde 1 muallim ve 40 öğrenci var olduğu görülmektedir.³³¹ H.1291 yılında 14 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 3 medrese mevcuttur³³². H.1292 yılında ise 2 Sıbyan Mektebi, 1 Rüştîye Mektebi ve 5 medrese kayıtlıdır³³³. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında H.1286 yılında mekteplerle ilgili verilen bilgilerin diğer yıllara göre daha fazla verildiği görülmektedir. Bize göre bu farkın nedeni H.1286 yılında mekteplerle ilgili bilgilerin kaza merkeziyle beraber nahiye ve köyleri de içermektedir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezlerinde bulunan mektepler kayıt altına alınmıştır.

³²⁶ H.1321 T.S., s.279-280; H.1322 T.S., s.169.

³²⁷ H.1321 T.S., s.281; H.1322 T.S., s.171.

³²⁸ H.1286 T.S., s.74-75.

³²⁹ H.1288 T.S., s.104-105.

³³⁰ H.1289 T.S., s. 78, 102, 103.

³³¹ H.1290 T.S., s.88-89.

³³² H.1291 T.S., s.90-91.

³³³ H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

1.3.1.1.2. Hopa Kazasında Müslim Mektepleri

H.1288-H.1291 yıllarında neşredilen salnamelerde kazada 5 Sıbyan Mektebi ve 4 medrese vardır³³⁴. H.1292 yılında 2 Sıbyan Mektebi ve 3 medrese kayıtlıdır³³⁵. H.1293-H.1295 yılları arasında 5 Sıbyan Mektebi ve 3 medrese vardır³³⁶. Yukarıda mekteplerle ilgili verilen bilgilerde sadece kaza merkezleri kayıt altına alınmıştır.

H.1296 ve H.1298 yıllarında 36 Sıbyan Mektebi ve 17 medrese³³⁷. Bu yıllarda mekteplerle ilgili bilgilere bakıldığında kaza merkezleriyle beraber nahiye ve köyleri de içermektedir.

H.1305-H.1313 tarihleri arası yayımlanan salnamelerde 2 Rüştîye Mektebinde 3 muallim vardır³³⁸. H.1316 yılında 3 Rüştîye Mektebinde 4 muallim vardır³³⁹. H.1320 yılında 2 Rüştîye Mektebinde 2 muallim vardır³⁴⁰. 1321 ve 1322 yıllarında ise 1 Rüştîye Mektebi, 14 medrese ve 192 İptidai Mektebi mevcuttur³⁴¹. Yukarıdaki bilgilere bakıldığında H.1321 ve H.1322 yıllarında mekteplerle ilgili verilen bilgilerin kaza merkezleriyle beraber nahiye ve köylerdeki mektepleri de içermektedir. İptidai Mekteplerinin Sıbyan Mekteplerinin yerini alırken H.1322 yılına gelindiğinde bu mekteplerde artış gözlemlenmektedir.

H.1316 tarihli Maarif Salnamesinde 3 Rüştîye Mektebinde 190 öğrenci vardır³⁴². H.1318 yılında 3 Rüştîye Mektebinde 133 öğrenci, 5 Medresede 5 müderris ve 144 öğrenci³⁴³, H.1319 yılında da 3 Rüştîye Mektebinde 5 muallim 178 öğrenci³⁴⁴ ve H.1321 yılında 3 Rüştîye Mektebinde 5 muallim 187 öğrenci ve 5 medresede 4 müderris 141 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir³⁴⁵. Yukarıda mekteplerle ilgili verilen bilgilere bakıldığında vilayet salnamelerinden farklı olarak Rüştîye Mekteplerinin sayısının ikiden üçe çıktığı gözükmemektedir. Maarif Salnamelerinde Rüştîye Mekteplerinde okuyan öğrencilerin sayıları da verilmiştir. Medrese sayılarını kıyasladığımızda ise vilayet salnamelerinde medrese sayılarının daha fazla kaydedildiği görülmektedir.

³³⁴ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.88-89; H.1290 T.S., s.88-91; H.1291 T.S., s.90-91.

³³⁵ H.1292 T.S., s.105-106.

³³⁶ H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295T.S., s.122-123.

³³⁷ H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.154-155.

³³⁸ H.1305 T.S., s.307-308; H.1309 T.S., s.276; H.1311 T.S., s.307.

³³⁹ H.1316 T.S., s.330; H.1318 ve 1319; H.1318 T.S., s.225; H.1319 T.S., s.152.

³⁴⁰ H.1320 T.S., s.284-286.

³⁴¹ H.1321 T.S., s.286; H.1322 T.S., s.605

³⁴² H.1316 M.S., s.1110.

³⁴³ H.1318 M.S., s.1291-1297.

³⁴⁴ H.1319 M.S., s.714-721.

³⁴⁵ H.1321 M.S., s.602-605.

1.3.1.1.3. Atina Kazasında Müslim Mektepleri

H.1287-H.1292 yılları arasında neşredilen salnamelerde Atina Kazasında 1 medrese vardır³⁴⁶. H.1293 –H.1295 tarihleri arasındaki salnamelerde 3 Sıbyan Mektebi ve 3 medrese kayıtlıdır³⁴⁷. H.1296-H.1298 yıllarında 51 Sıbyan Mektebi ve 1 medrese mevcuttur³⁴⁸. H.1305-H.1319 yılları arasında 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim var olduğu görülmektedir³⁴⁹. H.1320 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim, 8 medrese ve 108 İptidai Mektebi kayıtlara geçmiştir³⁵⁰. H.1321 ve H.1322 yıllarında ise 8 medrese ve 108 İptidai Mektep vardır³⁵¹. Yukarıdaki bilgilere bakıldığı zaman H.1287-H.1295 yılları arasında mektep sayılarının düşük olduğu, H.1296, H.1298, H.1321 ve H.1322 yıllarında ise mektep sayılarının oldukça fazla olduğu gözükmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bize göre bu farkın nedeni mekteplerin fazla olduğu yıllarda kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki mekteplerin sayılarını da içermektedir. Diğer yıllarda verilen bilgilerde ise sadece kaza merkezlerindeki mekteplerin kayıt altına alındığından yıllar arasında böyle büyük fark ortaya çıkmaktadır.

H.1316 tarihli Maarif Salnamesinde Atina Kazasında 1 Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen 63 öğrenci mevcuttur³⁵². H.1318 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 2 öğretmen, 53 öğrenci ve Kazada 5 medresede 5 müderris ve 288 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir³⁵³. H.1321 yılında 108 İptida-i Mektebi, bir Rüştîye Mektebi ve 8 medrese vardır³⁵⁴.

1.3.1.1.4. Livana Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 yılında neşredilen salnamede Livana Kazasında 154 Sıbyan Mektebinde 2936 öğrenci, 11 İlmiye Medresesinde 14 müderris ve 124 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir³⁵⁵. H.1287 yılında 2 medrese mevcuttur³⁵⁶. H.1288-H.1291 yılları arasında

³⁴⁶ H.1287 T.S., s.96-97; H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106.

³⁴⁷ H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

³⁴⁸ H.1296 T.S., s.134-135; H.1298 T.S., s.156-157.

³⁴⁹ H.1305 T.S., s.305; H.1309 T.S., s.272; H.1311 T.S., s.306; H.1313 T.S., s.284; H.1316 T.S., s.238; H.1318 T.S., s.222; H.1319 T.S. s.153

³⁵⁰ H.1320 T.S., s.280.

³⁵¹ H.1321 T.S., s.284; H.1322 T.S., s.177.

³⁵² H.1316 M.S., s.1110.

³⁵³ H.1318 M.S., s.1291-1295.

³⁵⁴ H.1321 T.S., s.284.

³⁵⁵ H.1286 T.S., s.74-75

³⁵⁶ H.1287 T.S., s.96-97.

9 Sıbyan Mektebi ve 1 medrese vardır³⁵⁷. H.1292 yılında 2 Sıbyan Mektebi ve 1 medrese mevcuttur³⁵⁸. H.1293-H.1295 yılları arasında 20 Sıbyan Mektebi ve 1 medrese kayıtlıdır³⁵⁹. Yukarıdaki bilgilere bakıldığında H.1286 tarihli salnamede Sıbyan Mekteplerinin sayısı 154, diğer yıllarda ise 20'ye düşmüştür. Bize göre bu farkın nedeni H.1286 yılında mektepler sayılırken kaza merkezleriyle beraber nahiye ve köylerde bulunan mektepleri de içermektedir. Diğer yıllarda düşük olmasının nedeni sadece kaza merkezlerinde bulunan mekteplerin sayılmasından kaynaklanmaktadır.

1.3.1.1.5. Arhavi Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 Vilayet Salnamesine göre kazada bulunan 223 Sıbyan Mektebinde 6600 öğrenci ve 14 İlmiye Medresesinde 38 müderris ve 359 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir³⁶⁰. Arhavi sadece bu yılda kaza olarak görünmektedir. Bundan önceki ve sonraki yıllarda bağlı olduğu Hopa Kazası da Arhavi'ye bağlanmıştır. Arhavi daha sonra Hopa'ya bağlı bir nahiye olarak devam etmiştir.

1.3.1.1.6. Çürüksu Kazasında Müslim Mektepleri

H.1291 tarihli salnameye göre Çürüksu Kazasında 1 medrese vardır³⁶¹. H.1292-H.1295 yılları arasında 3 Sıbyan Mektebi ve 1 medrese kayıtlara geçmiştir³⁶².

1.3.1.1.7. Rize Kazasında Müslim Mektepleri

H.1309-H.1313 yılları arasında yayımlanan salnamelerde Rize Kazasında 1 Rüştîye Mektebinde 2 muallim ve 28 İptidai Mektebi mevcuttur³⁶³. H.1316-H.1318 yıllarında 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim vardır³⁶⁴. H.1319 yılında 1 Rüştîye Mektebinde 1 muallim kayıtlıdır³⁶⁵. H.1320-H.1322 yılları arasında ise 2 Rüştîye Mektebi, 24 İptidai Mektebi ve 4 medrese kayıtlara geçmiştir³⁶⁶.

³⁵⁷ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91.

³⁵⁸ H.1292 T.S., s.105-106.

³⁵⁹ H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

³⁶⁰ H.1286 T.S., s.74-75.

³⁶¹ H.1291 T.S., s.90-91.

³⁶² H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.138-139; H.1295 T.S., s.156-157.

³⁶³ H.1309 T.S., s.265 ve.303; H.1311 T.S., s.295; H.1313 T.S., s.275-281.

³⁶⁴ H.1316 T.S., s.326; H.1318 T.S., s.220.

³⁶⁵ H.1319 T.S., s.149.

³⁶⁶ H.1320 T.S., s.272-274; H.1321 T.S., s.283; H.1322 T.S., s.174.

H.1316 tarihli Maarif Salnamesine göre kazada 2 Rüştîye Mektebinde 5 muallim ve 122 öğrenci vardır³⁶⁷. H.1318 yılında 2 Rüştîye Mektebinde 5 muallim 129 öğrenci ve 5 medresede 4 müderris 39 öğrenci mevcuttur³⁶⁸. H.1319 yılında 2 Rüştîye Mektebinde 5 muallim 120 Öğrenci ve 5 medresede 4 müderris 164 öğrenci kayıtlıdır³⁶⁹. H.1321 yılında ise 2 Rüştîye Mektebinde 5 muallim 130 öğrenci ve 5 medresede 4 müderris ve 178 öğrenci eğitim ve öğrenim görmektedir³⁷⁰.

H.1319 tarihli salnamede Lazistan Sancağında eğitim ve öğretim gören öğrenciler toplu olarak verilmiştir. Buna göre 1 Kız Rüştîye Mektebinde 131 öğrenci, 6 erkek Rüştîye Mektebinde 409 öğrenci, 198 Kız İptidai Mektebinde 5782 öğrenci, 432 Erkek İptidai Mektebinde 11862 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 78201 kadından 5782 'i ve 80094 erkekten 12271'i okumaktadır. Lazistan Sancağında bulunan nüfus mevcuduna oranla %7 kız ve % 15 erkek öğrenci ve toplam nüfusa oranla eğitim ve öğretim görenlerin oranı %11'dir³⁷¹.

1.3.1.2. Gayrimüslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Lazistan Sancağına bağlı Batum Kazasında Rumlara ait 1 Sıbyan Mektebinde 15 öğrenci, Livana Kazasında Gregoryan Ermenilere ait 1 Sıbyan Mektebinde 80 öğrenci ve Arhavi Kazasına bağlı Hemşin Nahiyesinde Gregoryan Ermenilere ait 1 Sıbyan Mektebinde 29 öğrenci öğrenim görmektedir³⁷².

H.1319 tarihli salnamede Lazistan Sancağında eğitim ve öğretim gören öğrenciler toplu olarak verilmiştir. 1 Kız İptidai Mektebinde 29 öğrenci, 2 Erkek İptidai Mektebinde 98 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 482 kadından 29 'u ve 356 erkekten 98'i okumaktadır. Lazistan Sancağında bulunan gayri Müslim nüfus mevcuduna oranla % 6 kız ve % 21 erkek öğrenci ve toplam nüfusa oranla eğitim ve öğretim görenlerin oranı %13'tür³⁷³.

³⁶⁷ H.1316 M.S., s.1110.

³⁶⁸ H.1318 M.S., s.1291-1297.

³⁶⁹ H.1319 M.S., s.714-718.

³⁷⁰ H.1321 M.S., s.602-605.

³⁷¹ H.1319 T.S., s.234.

³⁷² H.1286 T.S., s.74-75.

³⁷³ H.1319 T.S., s.234.

1.3.2. Han, Tekke ve Ziyaretgâhlar

H.1288-H.1291 yılları arasında neşredilen salnamelerde Lazistan Sancağında Batum Kazasında 1 han vardır³⁷⁴. H.1292-H.1295 yılları arasında ise Batum Kazasında 10 han ve Livana Kazasında 1 han kayıtlara geçmiştir³⁷⁵.

H.1296 ve H.1298 tarihli salnamelerde Hopa Kazasında 1 tekke mevcuttur³⁷⁶. H.1320-H.1322 tarihleri arası salnamelerde Rize kazasında 2 tekke ve aynı salnamelerde Rize kazasında 5 misafîrhane vardır³⁷⁷.

1.3.3. Hamamlar

H.1288 ve H.1289 tarihleri arası neşredilen salnamelere göre Livana Kazasında 1, Çürüksu Kazasında 2 hamam vardır³⁷⁸. H.1290 ve H.1291 yıllarında Batum Kazasında 2, Livana Kazasında 1 ve Çürüksu Kazasında 2 hamam kayıtlıdır³⁷⁹. H.1292-H.1295 yılları arasında Batum Kazasında 11, Çürüksu Kazasında 1 ve Hopa Kazasında 2 hamam mevcuttur³⁸⁰. H.1320-H.1322 yılları arasında Atina Kazasında 1 hamam kayıtlara geçmiştir³⁸¹.

1.3.4. Kütüphaneler

H.1320-H.1322 tarihli salnamelerde Rize Kazasında 3 adet kütüphane vardır³⁸². H.1316- H.1321 tarihleri arası neşredilen Maarif Salnamelerinde ise Rize’de Şeyh Ahmet Şemsettin Efendi’nin yaptırdığı Altıkulaç Kütüphanesinde 485 kitap vardır³⁸³.

1.3.5.Lazistan Sancağında Diğer Kurumlar

Salnamelerde Rize Kazasında bir hükümet dairesi, askeri kışla, redif debboyaları 500’e yakın dükkân 5 misafîrhane, 25 fırın, 13 lokanta ve 15 kahvehane bulunmaktadır³⁸⁴. Atina Kazasında 1 telgrafhane, 338 dükkân, 31 kahvehane, 16 fırın

³⁷⁴ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91.

³⁷⁵ H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

³⁷⁶ H.1296 T.S., s.136-137; H.1298 T.S., s. 156-157.

³⁷⁷ H.1320 T.S., s.274; H.1321 T.S., s.283; H.1322 T.S., s.174.

³⁷⁸ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103.

³⁷⁹ H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91.

³⁸⁰ H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.106-109; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

³⁸¹ H.1320 T.S. s.132, 274. H.1321 T.S., s.283; H.1322 T.S., s.174.

³⁸² H.1320 T.S., s.274; H.1321 T.S., s.283; H.1322 T.S., s.174.

³⁸³ H.1316 M.S., s.1114-115; H.1318 M.S., s.1300-1301; H.1319 M.S., s.724-725; H.1321 M.S., s.608.

³⁸⁴ H.1321 T.S., s.283; H.1322 T.S., s.174.

vardır³⁸⁵. Hopa Kazasında 1 hükümet konağı, 1 askeri kışlası, 1 cephane, 1 eczane, 1 gaz ambarı, 3 debbağhane, 165 dükkân, 24 mağaza, 18 kahvehane, 180 değirmen, 61 fırın, 501 ambar, 128 serander, 18 köprü vardır. Arhavi Nahiyesinde 1 hükümet konağı, 1 telgrafhane, 1 gaz ambarı, 3 mağaza, 140 dükkân, 4 kahvehane, 122 değirmen, 6 fırın, 58 ambar, 830 serander, Viçe Nahiyesinde 1 hükümet konağı, 1 mağaza, 91 dükkân, 4 kahvehane, 59 değirmen, 3 fırın, 113 ambar, 777 serander vardır³⁸⁶.

Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında neredeyse her köyde bir dükkân ve değirmenin var olduğunu söyleyebiliriz. Diğer sancaklara oranla fırın sayısının düşük olduğu görülmektedir.

1.4.Gümüşhane Sancağında Bulunan Kurumlar

1.4.1.Mektepler

1.4.1.1.Müslim Mektepleri

1.4.1.1.1. Gümüşhane Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 tarihli Salnamede Gümüşhane Kazasında 59 Sıbyan Mektebinde 1259 öğrenci, 9 İlmiye medresesinde 10 müderris ve 83 öğrenci mevcuttur³⁸⁷. H.1288-H.1295 yılları arasında neşredilen salnamelerde ise 30 Sıbyan Mektebi ve 6 medrese vardır³⁸⁸. Burada H.1286 yılında mekteplerle ilgili bilgilerin yüksek çıkmasının nedeni kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki bilgileri içermesindendir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezlerindeki bilgilerden ibaret olduğu görülmektedir.

H.1296-H.1298 tarihli salnamelerde 53 Sıbyan Mektebi ve 11 medrese vardır³⁸⁹. Burada H.1286 yılında mekteplerle ilgili verilen bilgilere yakındır.

H.1305-H.1320 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim ve sadece H.1305 yılında 9 Sıbyan Mektebi kayıtlara geçmiştir³⁹⁰. H.1321 yılında da 92 Sıbyan Mektebi ve 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim vardır³⁹¹. H.1322

³⁸⁵ H.1321 T.S., s.284; H.1322 T.S., s.177.

³⁸⁶ H.1321 T.S., s.286; H.1322 T.S., s.179.

³⁸⁷ H.1286 T.S., s.76-77.

³⁸⁸ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

³⁸⁹ H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.154-155.

³⁹⁰ H.1305 T.S., s.333-336; H.1309 T.S., s.287; H.1311 T.S., s.314-331; H.1319 T.S., s.156-165; H.1320 T.S., s.292-294.

³⁹¹ H.1321 T.S., s.288-289.

yılında ise 124 Sıbyan Mektebi ve 1 Rüştîye Mektebinde 4 muallim mevcuttur³⁹². H.1320-H.1322 yılları arasında mekteplerde artış gözlemlenmektedir.

H.1316-H.1321 tarihleri arasında neşredilen Maarif Salnamelerine göre Gümüşhane merkezde bir Rüştîye Mektebinde 4 öğretmen, H.1316 yılında 67 öğrenci, 1319 yılında 53 öğrenci, H.1321 yılında 65 öğrenci ve aynı yıllarda bir medresede bir öğretmen ve H.1316 yılında 16 öğrenci vardır. H.1319 yılında medresede 15 öğrenci ve H.1321 yılında 17 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir³⁹³. H.1322 salnamesine göre Gümüşhane Kazasında 60 mektep ve medrese, Kovans Nahiyesinde 15 mektep ve medrese, Yağmurdere Nahiyesinde 19 mektep ve medrese vardır³⁹⁴. H.1322 yılında mektep ve medreseler birlikte verilmiştir.

1.4.1.1.2. Torul Kazasında Müslim Mektepleri

H.1286 salnamesine göre Torul Kazasında 47 Sıbyan Mektebinde 647 öğrenci ve 6 İlmiye Medresesinde 7 müderris ve 20 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir³⁹⁵.

H.1296-H.1298 tarihleri arası salnamelerde Torul Kazasında 124 Sıbyan Mektebi mevcuttur³⁹⁶. H.1320 yılında Torul Kazasında 5 medrese ve 36 Sıbyan Mektebi³⁹⁷, H.1321 salnamesinde 14 medrese, 36 Sıbyan Mektebi ve 1 Rüştîye Mektebi³⁹⁸, H.1322 salnamesinde ise Torul Kazasında 14 medrese ve 1 Rüştîye Mektebi mevcuttur³⁹⁹.

1.4.1.1.3. Kelkit Kazasında Müslim Mektepleri

H.1321 tarihli Maarif Salnamesinde Kelkit Rüştîye Mektebinde 2 muallim 31 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir⁴⁰⁰.

H.1319 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağında mektepler topluca verilmiştir. Buna göre Rüştîye derecesinde, 23 Erkek Rüştîye Mektebinde 1809 öğrenci ve İptidai derecesinde 91 Kız İptidai Mektebinde 1571 öğrenci 169 Erkek İptidai Mektebinde 4961 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 42948

³⁹² H.1322 T.S., s.183.

³⁹³ H.1316 M.S., s.1110; H.1319 M.S., s.715-718; H.1321 M.S., s.603-605.

³⁹⁴ H.1322 T.S., s.183.

³⁹⁵ H.1286 T.S., s.76-77.

³⁹⁶ H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.154-155.

³⁹⁷ H.1320 T.S., s.299-300.

³⁹⁸ H.1321 T.S., s.291-292.

³⁹⁹ H.1322 T.S., s.186-187.

⁴⁰⁰ H.1321 T.S., s.603.

kadından 1571'i ve 44744 erkekten 5120'si okumaktadır. Nüfus mevcuduna oranla %4 kız ve %11 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. 78692 olan nüfusa göre okuyanların sayısı 6691'dir ve genel olarak %7'si eğitim ve öğretim görmektedir⁴⁰¹.

1.4.1.1.4. Gayrimüslim Mektepleri

H.1286 tarihli salnamede Gümüşhane Kazasında 1 Ermeni Mektebinde 165 öğrenci, 13 Rum Mektebinde 342 öğrenci, Torul Kazasında 2 Ermeni Mektebinde 15 öğrenci, 28 Rum Mektebinde 831 öğrenci, Maa Şiran Kelkit Kazasında 1 Ermeni Mektebinde 20 öğrenci ve 17 Rum Mektebinde 103 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir⁴⁰². H.1288-H.1295 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde Gümüşhane'de 3 Rum Mektebi mevcuttur⁴⁰³. H.1296-H.1298 tarihli salnamelerde Gümüşhane Kazasında 4 Sıbyan Mektebi vardır⁴⁰⁴. Yukarıda H.1286 tarihli salnamede 62 Sıbyan Mektebinde 1476 öğrencinin okuduğu gözükürken diğer salnamelerde mektep sayıları düşük olarak görülmektedir. Bize göre farkın oluşmasındaki sebep H.1286 yılındaki veriler kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki mektepleri de içermektedir. Diğer yıllarda ise sadece kaza merkezlerindeki mekteplerin kayıt altına alınmasından bu fark oluşmaktadır.

H.1319 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağında gayrimüslim mektepleri topluca verilmiştir. Buna göre Rüştîye derecesinde 3 Kız Rüştîye Mektebinde 531 öğrenci, 4 Erkek Rüştîye Mektebinde 715 öğrenci ve İptidai derecesinde 34 Kız Mektebinde 2371 öğrenci, İptidai derecesinde 42 Erkek İptidai Mektebinde 2891 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir. Nüfusa oranla okuyanların durumu; 15893 kadından 2902'si ve 16383 erkekten 3606'sı okumaktadır. Nüfus mevcuduna oranla %18 kız ve %22 erkek öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir.

1.4.1.2. Han, Hamam, Tekke ve Ziyaretgâhlar

H.1287 tarihli salnamede Gümüşhane'de 6 han vardır⁴⁰⁵. H.1288-H.1295 yılları arasında Gümüşhane'de 14 ve Yağmurdere Nahiyesinde 11 han mevcuttur⁴⁰⁶. H.1296-

⁴⁰¹ H.1319 T.S., s.234-235.

⁴⁰² H.1286 T.S., s.76-77.

⁴⁰³ H.1288 T.S., s.104-105; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s. 90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

⁴⁰⁴ H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.154-155.

⁴⁰⁵ H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁰⁶ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s. 88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

H.1298 yıllarında Gümüşhane’de 39, Yağmurdere Nahiyesinde 11 ve Kovans Nahiyesinde 21 han kayıtlıdır⁴⁰⁷. H.1320 tarihli salnamede Gümüşhane’de 158, Torul’da 72, Kelkit’te 16 ve Şiran’da 1 han vardır⁴⁰⁸. H.1321 yılında Gümüşhane’de 170, Torul’da 21, Kelkit’te 7 ve Şiran’da 3 han vardır⁴⁰⁹. H.1321 yılında ise Gümüşhane’de 170, Torul’da 83, Kelkit’te 7 ve Şiran’da 3 han kayıtlara geçmiştir⁴¹⁰.

H.1288-H.1322 tarihli salnamelerde Gümüşhane’de 3 hamam vardır⁴¹¹. H.1296-H.1298 tarihli salnamelerde Gümüşhane Kazasına bağlı Kovans Nahiyesinde 1 ve Şiran Kazasında bir tekke vardır⁴¹². H.1320 tarihli salnamede Gümüşhane Kazasında 2 ve Kovans Nahiyesinde 1 tekke, H.1321-H.1322 yıllarında ise Şiran Kazasında 3 tekke kayıtlıdır⁴¹³. H.1288-H.1298 tarihleri arası neşredilen salnamelerde Gümüşhane Kazasında bir türbe mevcuttur⁴¹⁴.

1.4.1.3.Gümüşhane Sancağındaki Diğer Kurumlar

Salnamelere göre Gümüşhane Kazasında 1 hükümet konağı, 1 kışla, 1 redif debboyu, 1 cephan, 25 çeşme, 221 mağaza, 415 dükkân, 78 kahvehane, 3 gazino, 98 fırın, 116 değirmen, 3 kiremithane, 58 çeşme, Kovans Nahiyesinde 32 çeşme, 3 mağaza, 43 dükkân, 23 kahvehane, 9 fırın, 48 değirmen vardır. Yağmurdere Nahiyesinde ise 11 çeşme, 30 dükkân, 4 kahvehane, 20 fırın ve 36 değirmen vardır⁴¹⁵. Torul Kazasında bir hükümet konağı, 45 dükkân, 6 mağaza, 156 değirmen, 65 fırın, 4 otel, 10 kahvehane, Kürtün Nahiyesinde 1 hükümet konağı, 1 kahvehane, 7 fırın, 3 dükkân, 93 değirmen vardır⁴¹⁶. Şiran Kazasında 100 ev, 1 hükümet dairesi, 2 fırın, 4 su değirmeni, 6 kahvehane, 15 mağaza, 25 dükkân, 50 çeşme, 83 değirmen bulunmaktadır⁴¹⁷. Kelkit Kazasında bir hükümet dairesi, 72 dükkân, 8 kahvehane, 5 fırın, 91 su değirmeni vardır⁴¹⁸.

⁴⁰⁷ H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.152-153.

⁴⁰⁸ H.1320 T.S., s.288-307.

⁴⁰⁹ H.1321 T.S., s.431-443.

⁴¹⁰ H.1322 T.S., s.379-392.

⁴¹¹ H.1286 T.S., s.76-77

⁴¹² H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.154-155.

⁴¹³ H.1320 T.S., s.288-307; H.1321 T.S., s.431-443; H.1322 T.S., s.379-392.

⁴¹⁴ H.1288 T.S., s.104-105; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s. 90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123

⁴¹⁵ H.1321 T.S., s.288-289; H.1322 T.S., s.183.

⁴¹⁶ H.1321 T.S., s.291-292; H.1322 T.S., s.186-187.

⁴¹⁷ H.1321 T.S., s.293; H.1322 T.S., s.188.

⁴¹⁸ H.1321 T.S., s.294-295; H.1322 T.S., s.189.

Sonuç olarak Trabzon vilayeti ve ona bağlı Trabzon, Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarında 2890 cami ve mescit, H.1266 kilise ve manastır mevcuttur. Trabzon vilayet genelinde 386 medrese, 40 Rüştiye Mektebi ve 5 Kız Rüştiye Mektebi, 2719 Sıbyan Mektebi, 777 İptidai Mektebi, 517 Sıbyan Mektebi ve 2 mülkiye idadi Mektebi, gayrimüslimlere ait 717 mektep bulunmaktadır.

Vilayetteki Sıbyan Mektepleri veya İptidai Mektepleri ilköğretim ilk kademesi, rüştiyeler ise ilköğretimin ikinci kademesi, İdadi Mektepleri ise orta öğretim düzeyine eşittir. Eski usul eğitim veren medreseler vilayetin geneline yayılmış durumdadır

İKİNCİBÖLÜM

2.TRABZON VİLAYETİNDE DİNİ KURUM VE GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI

2.1.Trabzon Vilayetinde Yaşayan Dinler

Salnamelere göre Vilayette yaşayan ahali MS. III. Yüzyılın sonlarına kadar Putperesttir. Hz. İsa'nın havarilerinden ve Kudüs'te dine hizmet eden Andreas bu bölgeye gelerek Hristiyanlığı yaymıştır⁴¹⁹. Bölgede Hristiyanlığı ilk kabul edenler Rum ahalidir. Vilayet dâhilinde oturan Rumların Hristiyanlığa girişleri ilk dönemde olmuştur⁴²⁰. Andreas, Kemerkaya Mahallesinde bulunan mamur Rum Metropolit hanesinin deniz tarafında bir kaya içinde ikamet ettiği için bugün onun adına hala o kaya üzerinde her sene ayin icra edilmektedir. Hristiyanlık o zamandan beri Karadeniz'e ve doğu taraflarından Hazar Denizi'ne kadar yayılmıştır. O zamanın Hristiyanları Romalıların baskılarından dolayı açıktan ayin yapamamışlardır. MS. III. Yüzyılda Trabzon Metropolitidi olan Evgenios'un katline dair bilgiler, Hristiyanlığın bu bölgede yaşadığına dair delildir. MS. 312 yılında hükümette bulunan Büyük Kostantin zamanında bu bölgede bulunan Hristiyanlar Romanın baskısından kurtularak ayinlerini serbest olarak yapmaya başlamışlardır⁴²¹. Ermeniler ise Trabzon şehrinin gelişmesi, Karadeniz'in en büyük ticaret merkezi olması ve Ermenistan'a da yakın olması hasebiyle buralara gruplar halinde gelerek yerleşmişlerdir. Zaman içerisinde çoğalmışlardır. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon ve civarını fethiyle birlikte bölgedeki Türk ve Müslüman nüfus hızla artarak en büyük dini grubu oluşturmuştur⁴²².

Salnameler burada yaşayan Ahalinin Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan geldiğinden söz eder. Vilayet genelinde yaşayan ahalinin büyük çoğunluğunun Kafkas cinsinden olup Laz ve Türk ahaliden oluşmaktadır. Ahalinin bir kısmı da Çerkez ve Gürcü muhacirlerden oluşmaktadır. Müslim ahali Sünni ve Hanefi mezhebindedir.

⁴¹⁹ H.1320 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1320, s.90-91; H.1321 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1321, s.133-134.

⁴²⁰ H.1313 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1313, s.99-102

⁴²¹ H.1322 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1322, s.250.

⁴²² H.1313 T.S., s.99-102.

Hıristiyan ahali ise Rum Ortodoks, Gregoryan Ermeni, Ermeni Katoliği ve Protestan mezheplerine tabidir.Bölgede Canık Sancağı dışında Yahudi yoktur⁴²³.

2.2.Trabzon Sancağında Bulunan Dini Kurumlar

2.2.1.Cami ve Mescitler

Cami, Müslümanların bir araya geldikleri ve içinde topluca ibadet ettikleri mabet; Cuma namazlarının kılındığı mekân. Namaz kılınan ana mekândan başka minare ve minber camilerde bulunan ana unsurlardandır. Bundan başka çoğu camiler gasilhane, yemekhane, şifahane, medrese ve benzeri yan kurumlarla birlikte bir külliye biçimindedir⁴²⁴. Mescid ise ilk fonksiyonları cami ile aynı iken, sonraki dönemlerde, toplumdaki değişim ve başkalaşıma paralel olarak ilk dönemlerindeki fonksiyonunu kaybederek zamanla içerisinde sadece namaz kılınan birer yapı haline geldiler. Günümüzde mescid terimi, daha ziyade minaresi olmayan küçük yapılar için kullanılmaktadır; minareli yapılara ise cami adı verilmektedir⁴²⁵.

Trabzon Sancağı ve kazalarında bulunan cami ve mescitleri salnamelerde verilen yıllara göre şöyle sıralayabiliriz.

⁴²³ H.1305 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1305, s. 73-76; H.1309 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1309, s.89-92; H.1311 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1311, s.101-102; H.1313 T.S., s.99-102; H.1318 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1318, s.67.

⁴²⁴ Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, “Cami”, Konya 1998, s.76.

⁴²⁵ Ş. Gündüz, a.g.e., “Mescid”, s.257.

Tablo1.

Salname Yılları	Trabzon		Ordu		Gireson		Tirebolu		Rize		Of		Toplam	
	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M
H.1286 ⁴²⁶	280	35	150	7	105	14	45	-	149	29	308	169	1037	254
H.1287 ⁴²⁷	32	12	3	-	7	5	6	1	15	6	2	2	65	26
H.1288 ⁴²⁸	35	17	3	-	8	4	11	-	8	4	-	-	65	25
H.1289 ⁴²⁹	32	17	3	-	8	4	11	-	7	4	-	-	61	25
H.1290 ⁴³⁰	32	17	3	-	8	4	11	-	8	4	-	-	62	25
H.1291 ⁴³¹	62	27	3	-	8	4	11	-	7	4	-	-	91	35
H.1292 ⁴³²	62	27	3	-	-	-	11	-	7	4	-	-	83	31

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde Trabzon Sancağında H.1286 yılında 1037 cami ve 254 mescit görünmektedir. Daha sonraki yıllara baktığımızda cami ve mescit sayılarında önemli oranda düşüş vardır. Bize göre bu farkın oluşmasındaki sebep, H.1286 yılındaki verilen bilgilerin kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki cami ve mescit sayılarını da içermektedir. Diğer yıllarda verilen bilgilerde ise sadece kaza ve merkezlerindeki cami ve mescitler kayıt altına alındığından yıllar arasında böyle büyük bir fark çıkmaktadır.

H.1293-H.1295 yıllarında Trabzon'da 32 cami ve 17 mescit, Ordu Kazasında 3 cami, Tirebolu Kazasında 11 cami, Rize Kazasında 7 cami ve 4 mescit, Görele Kazasında 2 cami bulunmaktadır⁴³³. H.1293-H.1295 yılları arasında verilen bilgiler sadece kaza merkezlerindeki cami ve mescitleri içermektedir.

H.1296-H.1298 salnamelerinde Trabzon merkez kazasında 271, Ordu Kazasında 179, Gireson Kazasında sadece H.1298 yılında 109 cami ve mescit, Tirebolu Kazasında 42, Rize Kazasında 143, Of Kazasında 296, Sürmene Kazasında 121, Vakfıkebir Kazasında 33, Aybastı Kazasında 33, Görele Kazasında 61 cami ve mescit

⁴²⁶ H.1286 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1286, s.70-71.

⁴²⁷ H.1287 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1287, s.96-97.

⁴²⁸ H.1288 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1288, s.104-105.

⁴²⁹ H.1289 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1289, s.102-103.

⁴³⁰ H.1290 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1290, s.88-89.

⁴³¹ H.1291 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1291, s.90-91.

⁴³² H.1292 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1292, s.105-106.

⁴³³ H.1293 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1293, s.104-105; H.1294 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1294, s.100-101; H.1295 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1295, s.122-123.

bulunmaktadır⁴³⁴. Verilen bilgilere göre H.1296 yılında Trabzon Sancağında 1179 cami ve mescit ve H.1298 yılında ise H.1288 cami ve mescit olduğu görülmektedir. Bu dönemde yine verilen rakamlara nahiye ve köylerdeki cami ve mescit sayıları eklenmiştir.

H.1320-H.1322 yılları arasında yayınlanan salnamelere göre cami ve mescitleri şöyle tablolatabiliriz.

Tablo 2.

Yıllar	Trabzon		Ordu		Gireson		Tirebolu		Of		Sürmene		Vakfıkebir		Görele		Akçaabat	
	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M
H.1320 ⁴³⁵	58	-	143		24		9		-	-	2		-	-	2	41	113	-
H.1321 ⁴³⁶	141	-	143		137		9		-	-	2		-	56	-	40	113	-
H.1322 ⁴³⁷	140	-	143		137		9		-	-	2		-	56	2	40	113	-

Yukarıdaki tabloya baktığımızda H.1320 tarihli salnamede Trabzon Sancağında 392 cami ve mescit, H.1321 yılında 641 cami ve mescit ve H.1322 yılında ise 642 cami ve mescit vardır. H.1286, H.1296 ve H.1298 yıllarında cami ve mescitlerle ilgili verilen bilgilerin birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Merkezi vilayette halkın dini konularda soru sorabileceği bir fetvahanede bir müftü bulunmaktadır⁴³⁸.

Yukarıda anlattığımız cami ve mescitlerde görev yapan İmam ve Hatiplerin dağılımı da şöyledir⁴³⁹.

⁴³⁴ H.1296 **Trabzon Vilayeti Salmamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1296, s.122-123; H.1298 **Trabzon Vilayeti Salmamesi H.1298**, Trabzon Vilayeti Matbaası., s.138-139.

⁴³⁵ H.1320 **Trabzon Vilayeti Salmamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1320, s.163-221.

⁴³⁶ H.1321 **Trabzon Vilayeti Salmamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1321, s.351-387.

⁴³⁷ H.1322 **Trabzon Vilayeti Salmamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1322, s.267-330.

⁴³⁸ H.1320 T.S., s.68; H.1321 T.S., s.126.

⁴³⁹ H.1286 T.S., s.70-71.

Tablo 3.

Kaza ve Nahiyeler	İmamlar	Hatipler
Nefs-i Trabzon Şehri	38	30
Vakfikebir Nahiyesi	26	91
Akçaabat Nahiyesi	29	69
Vakfi Sagir Nahiyesi	-	46
Maçka Nahiyesi	26	22
Rize Kazası	66	119
Kuraiseba Nahiyesi	-	25
Of Kazası	98	137
Sürmene Nahiyesi	113	95
Tirebolu Kazası	45	45
Görece Nahiyesi	25	22
Maa Nahiye-i KurıkGireson Kazası	50	38
Keşap nahiyesi	7	29
Akköy Kazası	19	34
Bucak Kazası	30	56
Perşembe Nahiyesi	1	39
Maa Ulubey Hapsemana Nahiyesi	8	39
Aybastı Nahiyesi	-	10
Yekûn	576	946

Yukarıdaki tabloya baktığımızda tabloya bakıldığında 576 imam ve 946 hatibin cami ve mescitlerde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu verileri H.1298 yılında köylerdeki cami ve mescitlerinde sayıldığını düşündüğümüz H.1288 ile kıyasladığımızda her cami ve mescide bir imam ve hatip düşmektedir.

2.2.2.Kiliseler

Kilise terimi hem Hristiyanlık inancını benimseyenlerin oluşturduğu topluluk, hem mezhep, hem de Hristiyanların günlük ve haftalık ibadetlerini yaptıkları ibadethanelerdir⁴⁴⁰. Manastır ise Hristiyanlıkta din adamlarının cemaat halinde züht

⁴⁴⁰ Mehmet Aydın, "Kilise", **TDVİA, C.XXVI**, Ankara 2002, s.11-14.

hayatı yasadıkları kurumlardır. Bazı dinlerde zahid din adamlarının cemaat halinde yaşadığı bina veya binalar topluluğudur. Dünyevileşen kilise ortamından ve bunun getirdiği yükümlülüklerden uzaklaşmak suretiyle Hristiyan mükemmelliği idealini arama çabalarının yaşanıldığı kurum olan manastırlar genelde yüksek duvarlarla çevrili tek girişli geniş bir avlunun etrafına yerleştirilmiş bahçe ve keşiş hücrelerinin yanı sıra kilise, yemekhane, kütüphane ve mezarlık gibi birimleri barındıran kurumlardır⁴⁴¹.

Trabzon Vilayetinde bulunan Rum Metropolitliği dört serpiskoposluktan oluşmaktadır.

Birincisi: Trabzon Serpiskoposluğudur ki, dairesi tekmiil Lazistan Sancağıyla Trabzon Sancağının Tirebolu, Gireson, Ordu kazalarını içine alır.

İkincisi: Gümüşhane Sancağından ibarettir.

Üçüncüsü: Samsun, Çarşamba Bafra Kazalarından müteşekkildir.

Dördüncüsü: Merkezi Niksar olmak üzere Ordu, Fatsa, Ünye, Terme Kazalarından ibarettir. Trabzon Sancağı dâhilinde bulunan ‘Sumela’ yani “ Meryem Ana” ve “Gümüşhane sancağı dâhilinde bulunan “Vazilona” ve “Piristera” manastırları doğrudan doğruya der saadetteki Rum Patrikhanesine bağlıdır.

Trabzon Ermeni Murahhası: Daire-i Ruhaniyesi Bafra’dan maada bütün Trabzon Vilayetinden ibarettir. Trabzon Ermeni Katolik Murahhaslığı: Daire-i Ruhaniyesi Merzifon ve Amasya tarafları dahi dâhil olmak üzere bütün Trabzon vilayetinden ibarettir⁴⁴².

Salnamelerde sancakta bulunan kilise ve manastırları şöyle verebiliriz.

Tablo 4.

Yıllar	Trabzon		Ordu	Gireson	Tirebolu	Rize	Of	Görelle	Toplam	
	Kls.	Mns.	Kls.	Kls.	Kls.	Kls.	Kls.	Kls.	Kls.	Mns.
H.1286 ⁴⁴³	187	-	54	37	17	3	21	-	319	-
H.1287 ⁴⁴⁴	19	-	1	2	-	2	-	-	24	-
H.1288 ⁴⁴⁵	35	1	4	6	4	2	-	-	52	1
H.1293-H.1295 ⁴⁴⁶	32	1	4		4	2	-	2	44	1

⁴⁴¹ Salime Leyla Gürkan, “Manastır”, TDVİA, C.XXVII, Ankara 2003, s.558-559.

⁴⁴² H.1305 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1305, s.143-144; H.1309 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1309, s.137; H.1311 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1311, s.150; H.1313 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1313, s.153.

⁴⁴³ H.1286 T.S., s.70-71.

⁴⁴⁴ H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁴⁵ H.1288 T.S., s.106-109; H.1289 T.S., s.104-107; H.1290 T.S., s.90-93; H.1291 T.S., s.92-95; H.1292 H. T.S.,s.107-110.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında cami ve mescit sayılarında olduğu gibi, burada da bazı yıllar kilise ve manastır sayıları nahiye ve köyleri de içine aldığından verilen rakam yüksek çıkmıştır. Diğer yıllarda da kaza merkezleri göz önüne alınarak yapılan sayımlarda ise bu rakamlar çok aşağılara düştüğü gözlemlenmektedir.

H.1296 ve H.1298 tarihli salnamelerde kilise sayıları yukarıdaki tablodan farklı olarak şöyle verilmiştir. Trabzon'da 191, Ordu'da 50, Tirebolu'da 30, Rize'de 2, Of'da 6, Görele'de 2, Sürmene'de 13, Aybastı'da 6 ve Gireson'da ise sadece H.1298 yılında neşredilen salnamede 35 kilise vardır⁴⁴⁷.

H.1320-H.1322 yıllarında Trabzon Kazasında bulunan Kiliseleri şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo 5.

Yıllar	Trabzon	Ordu	Gireson	Tirebolu	Görele	Akçaabat	Toplam
H.1320 ⁴⁴⁸		9	17	3	2	26	57
H.1321 ⁴⁴⁹	701	9	53	3	2	26	794
H.1322 ⁴⁵⁰	700	9	53	3	2	26	793

Tablo 5'e baktığımız zaman özellikle Trabzon merkez sancağında 700 civarı kilise gözükmemektedir. Bu rakam da diğer yıllarda verilen kilise sayılarıyla hiç uyuşmamaktadır. Bu sayılarda büyük bir olasılıkla yanlışlık söz konusu olsa gerek.

2.3.Canık Sancağında Bulunan Dini Kurumlar

2.3.1.Cami ve Mescitler

Salnamelere göre cami ve mescitleri şöyle tablolaştırabiliriz.

⁴⁴⁶ H.1293 T.S., s.106-109; H.1294 T.S., s.102-105; H.1295 T.S., s.124-127.

⁴⁴⁷ H.1296 T.S., s.128-129; H.1298 T.S., s.144-145.

⁴⁴⁸ H.1320 T.S., s.163-221.

⁴⁴⁹ H.1321 T.S., s.351-385.

⁴⁵⁰ H.1322 T.S., s.267-330.

Tablo 6.

	Samsun		Bafra		Çarşamba		Ünye		Niksar		Fatsa		Terme		Toplam
	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C.ve M
H.1286 ⁴⁵¹	69	75	83	52	156	1	141	95	-	-	-	-	-	-	672
H.1287 ⁴⁵²	5	3	8	6	1	1	3	6	24	4	-	-	-	-	61
H.1288-H.1289 ⁴⁵³	14	-	5	9	9	-	6	4	-	-	-	-	-	-	47
H.1296-H.1298 ⁴⁵⁴	101		97		151		71		24		61		79		584
H.1305-H.1311 ⁴⁵⁵	-		147		257		75		-		2		1		482
H.1313 ⁴⁵⁶	-		147		257		5		-		2		-		411
H.1320-H.1322 ⁴⁵⁷	51	3	137	34	98	-	73	20	-	-	98	5	46	-	565

Yukarıdaki tabloya bakıldığında sancak genelinde H.1286'da 672, H.1288-H.1289 yıllarında 47, H.1296-H.1298 yıllarında 584, H.1305-H.1311 yıllarında 482, H.1320-H.1322 yılları arasında ise 565 cami ve mescit olduğu görülmektedir. Buna göre en fazla cami ve mescit sayısının H.1286 yılında, en az sayının ise H.1287-H.1289 yılları arasında olduğu görülmektedir. Bize göre bu farkın oluşmasındaki sebep daha önceki bölümde de ifade ettiğimiz gibi fazla olduğu yıllarda kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki cami ve mescit sayılarını da içermektedir. Diğer yıllarda verilen bilgilerde ise sadece kaza merkezlerindeki cami mescitler kayıt altına alındığından yıllar arasında böyle büyük bir fark ortaya çıkmaktadır. H.1296-H.1313 tarihleri arası salnamelerde cami ve mescit sayıları birlikte verilmiştir. Tabloya baktığımızda en fazla cami ve mescidin Çarşamba Kazasında olduğu gözükmemektedir.

Yukarıda anlattığımız cami ve mescitlerde görev yapan imam ve hatiplerin dağılımı da şöyledir⁴⁵⁸.

⁴⁵¹H.1286 T.S., s.72-73.

⁴⁵²H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁵³H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103.

⁴⁵⁴H.1296 T.S., s.132-133; H.1298 T.S., s.148.

⁴⁵⁵H.1305 T.S., s.245-294; H.1309 T.S., s.234-261; H.1311 T.S., s.256-291.

⁴⁵⁶H.1313 T.S., s.241-271.

⁴⁵⁷H.1320 T.S., s.222-265; H.1321 T.S., s.386-415; H.1322 T.S., s.331-361.

⁴⁵⁸H.1286 T.S., s.72-73.

Tablo 7.

Kaza ve Nahiyeleler	İmamlar	Hatipler
Samsun Kazası	47	29
Kavak Nahiyesi	-	33
Bafra Kazası	84	53
Alaçam Nahiyesi	39	14
Çarşamba Kazası	6	107
Terme Nahiyesi	47	50
Ünye Kazası	12	55
Fatsa Nahiyesi	36	48
Bolaman Nahiyesi	26	19
Karakuş Nahiyesi	10	17
Niksar Nahiyesi	57	17
Yekûn	364	442

Tablo 6 ve 7'ye baktığımız zaman H.1286 tarihli salnamede 672 cami ve mescitte 806 imam ve hatip görev yapmaktadır. Kazalara göre ise durum şöyledir. Samsun Kazasında 144 cami ve mescitte 109 imam ve hatip, Bafra Kazasında 135 cami ve mescitte 190 imam ve hatip, Çarşamba Kazasında 157 camii ve mescitte 220 imam ve hatip, Ünye kazasında ise 236 camii ve mescitte 297 imam ve hatip görev yapmaktadır.

2.3.2.Kiliseler

H.1286 tarihli salnamede Samsun Kazasında 167, Bafra Kazasında 96, Çarşamba Kazasında 28 ve Ünye Kazasında 38 kilise vardır. Bu verilere göre toplam 329 kilise vardır⁴⁵⁹. H.1287 yılında Samsun'da 4, Bafra'da 3 ve Ünye'de 2 kilise vardır⁴⁶⁰. H.1288-H.1299 tarihleri arası neşredilen salnamelerde Samsun Kazasında Rumlara 1, Ermenilere 1 ve Katoliklere ait 1, Bafra Kazasında Rumlara ait 1, Çarşamba kazasında Rumlara 2, Ermenilere ait 1, Ünye kazasında Rumlara ait 3 kilise bulunmaktadır⁴⁶¹. Buna göre H.1286 yılındaki veriler kazalarla birlikte nahiye ve

⁴⁵⁹ H.1286 T.S., s.72-73.

⁴⁶⁰ H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁶¹ H.1288 T.S., s.106-109; H.1289 T.S., s.104-107.

köylerdeki kilise sayılarını da içermektedir. Diğer yıllarda verilen bilgiler ise sadece kaza merkezindeki kiliseler kayıt altına alındığından yıllar arasında böyle büyük farklar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca H.1288-H.1289 tarihli salnamelerde kiliseler verilirken gayrimüslim topluluklara göre ayrı ayrı verilmiştir. Diğer yıllarda böyle bir ayırım yapılmamıştır.

Salnamelere göre H.1296 yılından itibaren Canik Sancağında bulunan kiliseleri şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo 8.

	Samsun	Bafra	Çarşamba	Ünye	Niksar	Fatsa	Terme	Toplam
Yıllar	Kls.	Kls.	Kls.	Kls.	Kls.	Kl.	Kls.	Kls.
H.1296 ⁴⁶²	142	92	30	12	13	11	6	306
H.1298 ⁴⁶³	142	92	38	12	-	11	6	301
H.1320-H.1322 ⁴⁶⁴	158	62	16	18	-	12	7	574

Tablo 8'e baktığımız zaman yıllara göre kilise sayılarında artış gözükmektedir. H.1296 yılında 306 olan kilise sayısı H.1322 yılına gelindiğinde 574'e çıktığı gözükmektedir.

Yukarıda anlattığımız kiliselerde görev yapan rahiplerin dağılımı da şöyledir. Samsun'da 223, Bafra'da 88, Çarşamba'da 43, Ünye kazasında 45 rahip olmak üzere toplamda 399 Hristiyan din adamı görev yapmaktadır⁴⁶⁵.

Kiliselerde görev yapan rahip sayılarına baktığımız zaman rahip sayılarının yüksek olduğu gözükmektedir. Samsun'da 167 kilisede 223 rahip, Bafra'da 96 kilisede 88 rahip, Çarşamba'da 28 kilisede 43 rahip, Ünye'de 38 kilisede 45 rahibin görev yaptığı görülmektedir.

⁴⁶² H.1296 T.S., s.134-135.

⁴⁶³ H.1298 T.S., s.151.

⁴⁶⁴ H.1320 T.S., s.222-265; H.1321 T.S., s.386-415; H.1322 T.S., s.331-363.

⁴⁶⁵ H.1286 T.S., s.72-73

2.4. Lazistan Sancağında Bulunan Dini Kurumlar

2.4.1.Cami ve Mescitler

Salnamelere göre sancakta bulunan cami ve mescitleri şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo 9.

Yılları	Batum		Livana		Arhavi		Acarateyn				Hopa		Çürüksu		Toplam
	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C	M	C. ve M.
H.1286 ⁴⁶⁶	120	48	144	18	169	77	-	-	-	-	-	-	-	-	576
H.1287 ⁴⁶⁷	2	-	5	3	-	-	1	1	1	3	1	-	-	-	17
H.1288-H.1290 ⁴⁶⁸	20	-	6	-	2	-	-	-	3	-	1	-	-	-	32
H.1291 ⁴⁶⁹	19	-	5	-	2	-	-	-	3	-	1	-	1	-	31
H.1292 ⁴⁷⁰	11	1	17	-	1	-	-	-	3	-	1	-	5	-	39

Tablo 9'a bakıldığı zaman H.1286 tarihli salnamede 433 cami ve 143 mescit gözükmemektedir. Diğer yıllara baktığımızda ise bu sayıların oldukça düştüğü görülmektedir. Bu durum daha önce de ifade ettiğimiz gibi H.1286 tarihli salnameden kaynaklanmaktadır.

H.1296 ve H.1298 tarihli salnamelerde Atina'da 56 ve Hopa'da 90 cami ve mescit vardır⁴⁷¹. Bu dönemde yine verilen rakamlara nahiye ve köylerdeki cami ve mescit sayıları eklenmiştir.

H.1320 tarihli salnamede Rize'de 30 cami, Atina'da 81 cami 28 mescit, Hopa'da 79 cami ve 5 mescit vardır⁴⁷². H.1321 yılında Rize'de 30 cami, Atina'da 20 cami 28 mescit, Hopa'da 79 cami ve 5 mescit mevcuttur⁴⁷³. H.1322 yılında ise Rize'de 14 cami, Atina'da 18 cami 28 mescit, Hopa'da 69 cami ve 5 mescit bulunmaktadır⁴⁷⁴. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında cami ve mescit sayılarının birbirine yakın olduğu ve yıllara göre farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Bize göre bunun nedeni yıllar arasında bilgilerin eksik olarak kaydedilmesinden kaynaklanmaktadır.

⁴⁶⁶ H.1286 T.S., s.74-75.

⁴⁶⁷ H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁶⁸ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89.

⁴⁶⁹ H.1291 T.S., s.90-91.

⁴⁷⁰ H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.101-102; H.1295 T.S., s.122-123.

⁴⁷¹ H.1296 T.S., s.122-123; H.1298 T.S., s.138-139.

⁴⁷² H.1320 T.S., s.266-287.

⁴⁷³ H.1321 T.S., s.416-430.

⁴⁷⁴ H.1322 T.S., s.364-378.

Yukarıda anlattığımız cami ve mescitlerde görev yapan imam ve hatiplerin dağılımı da şöyledir⁴⁷⁵.

Tablo 10.

Kaza ve Nahiyeler	İmamlar	Hatipler
Batum Kazası	19	19
Çürüksu Nahiyesi	18	18
Acara-i Sufla Nahiyesi	3	38
Acara-i Ulya Nahiyesi	28	20
Livana Kazası	115	113
Maçahel Nahiyesi	30	29
Arhavi Kazası	51	53
Hopa Nahiyesi	24	3
Gönye Nahiyesi	31	38
Atina Nahiyesi	52	52
Hemşin Nahiyesi	40	40
Yekûn	408	404

Yukarıdaki tablo 9 ve 210'a birlikte baktığımız zaman 576 cami ve mescitte 812 imam ve hatibin görev yaptığı görülmektedir. Burada 144 cami 18 mescit ve bu kurumlarda görev yapan 115 imam ve 113 hatiple Livana kazası dikkat çekmektedir. Genel anlamda baktığımızda cami ve mescit sayılarından imam ve hatip görevli sayısının fazla olduğu görülmektedir.

2.4.2. Kiliseler

1286 tarihli salnamede Lazistan Sancağına bağlı Livana Kazasında 4 kilise ve 4 rahip bulunmaktadır⁴⁷⁶. H.1287-H.1294 tarihleri arası salnamelerde Batum'da 1 Rum kilisesi ve Livana Kazasında 4 Ermeni kilisesi vardır⁴⁷⁷. H.1295 yılında Livana'da 4 Ermeni kilisesi ve Atina Kazasına bağlı Gönye Nahiyesinde 1 Ermeni kilisesi mevcuttur⁴⁷⁸. H.1296-H.1319 tarihleri arası salnamelerinde kiliselerle ilgili bilgilere yer

⁴⁷⁵ H.1286 T.S., s.74-75.

⁴⁷⁶ H.1286 T.S., s.74-75.

⁴⁷⁷ H.1287 T.S., s.96-97. H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91, H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., S.100-101.

⁴⁷⁸ H.1295 T.S., s.124-125.

verilmemiştir. H.1320-H.1322 yılları arasında neşredilen salnamelerde ise Rize Kazasında 2 Rum kilisesi kayıtlara geçmiştir⁴⁷⁹

2.5. Gümüşhane Sancağında Bulunan Dini Kurumlar

2.5.1.Cami ve Mescitler

H.1286 tarihli salnamede Gümüşhane’de 45 cami 10 mescit, Torul’da 63 cami 2 mescit vardır⁴⁸⁰. H.1287 yılında Gümüşhane’de 12 cami 1 mescit, Torul’da 1 cami, Kelkit’te 1 cami ve Şiran’da 1 cami 1 mescit mevcuttur⁴⁸¹. H.1288-H.1295 yılları arasında Gümüşhane’de 27 cami kayıtlıdır⁴⁸². Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında H.1286 yılında Gümüşhane Sancağında 108 cami ve 12 mescit gözükmemektedir. Diğer yıllarda cami sayısı 27’ye kadar düştüğü kayıtlarda görülmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi H.1286 yılındaki veriler kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki cami ve mescitleri de içermektedir. Diğer yıllarda verilen bilgilerde ise sadece kaza merkezlerindeki cami ve mescitler kayıt altına alındığından yıllar arasında böyle büyük fark oluşmaktadır.

H.1296-H.1298 tarihleri arası neşredilen salnamelerde Gümüşhane’de 78, Torul’da 253, Kelkit’te 82 ve Şiran’da 57 cami ve mescit vardır⁴⁸³. H.1305 yılında ise Gümüşhane’de 129 cami ve mescit vardır⁴⁸⁴. Bu dönemde yine verilen rakamlara nahiye ve köylerdeki cami ve mescit sayıları eklenmiştir.

H.1320 yılında Gümüşhane’de 80, Torul’da 59, Kelkit’te 39 ve Şiran’da 30 cami ve mescit vardır⁴⁸⁵. H.1321 yılında Gümüşhane’de 77, Torul’da 59, Kelkit’te 63 ve Şiran’da 30 cami ve mescit mevcuttur⁴⁸⁶. H.1322 yılında ise Gümüşhane’de 77, Torul’da 59, Kelkit’te 63 ve Şiran’da 30 cami ve mescit kayıtlara geçmiştir⁴⁸⁷. Bu yıllarda yine verilen rakamlarda kazalarla birlikte nahiye ve köylerde bulunan cami ve mescitlerde kayıt altına alındığı gözükmemektedir.

⁴⁷⁹ H.1320 T.S., s.274; H.1321 T.S., s.283, H.1322 T.S., s.174.

⁴⁸⁰ H.1286 T.S., s.76-77.

⁴⁸¹ H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁸² H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

⁴⁸³ H.1296 T.S., s.140-141; H.1298 T.S., s.154-155.

⁴⁸⁴ H.1305 T.S., s.319-336.

⁴⁸⁵ H.1320 T.S., s.288-307.

⁴⁸⁶ H.1321 T.S., s.431-443.

⁴⁸⁷ H.1322 T.S., s.379-392.

Yukarıda anlattığımız cami mescitlerde görev yapan İmam ve Hatiplerin dağılımı da şöyledir⁴⁸⁸.

Tablo 11.

Kaza ve Nahiyeler	İmamlar	Hatipler
Gümüşhane Kazası	34	22
Yağmurdere Nahiyesi	14	7
Kovans Nahiyesi	16	11
Torul Kazası	29	36
Kürtün Nahiyesi	13	18
Maa Şiran Kelkit Kazası	109	42
Yekûn	215	136

Tablo 11ve yukarıda verilen bilgilere bakıldığında 120 cami ve mescit sayısına göre düşündüğümüzde bu kurumlarda görev yapan 215 İmam ve 136 Hatibin cami ve mescitlerde görev yaptığı görülmektedir.

2.5.2.Kilise ve Manastırlar

H.1286 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağında kilise ve rahiplere ait bilgiler şöyledir. Gümüşhane’de 19 kilisede 21 rahip, Torul Kazasında 138 kilisede 170 rahip ve Maa Şiran- Kelkit Kazasında 14 kilisede 17 rahip kayıtlıdır⁴⁸⁹. H.1287 tarihli salnameye göre Gümüşhane’de 7 kilise ve Kelkit’te 1 kilise vardır⁴⁹⁰. H.1288-H.1295 tarihleri arası salnamelerde Gümüşhane’de 12, Yağmurdere Nahiyesinde 24 Rum Kilisesi, Gümüşhane’de 1 Ermeni Kilisesi mevcuttur⁴⁹¹. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında H.1286 yılında cami ve mescit sayısında olduğu gibi burada da kilise sayıları nahiye ve köyleri de içine aldığından veriler yüksek çıkmıştır. Diğer yıllarda da sadece kaza merkezleri göz önüne alınarak yapılan sayımlarda ise bu rakamlar çok aşağılara düşmüştür. 181 kilisede 187 rahibin görev yaptığı görülmektedir. Burada Torul Kazası 138 kilise ve 170 rahiple dikkat çekmektedir.

⁴⁸⁸ H.1286 T.S., s.76-77.

⁴⁸⁹ H.1286 T.S., s.76-77.

⁴⁹⁰ H.1287 T.S., s.96-97.

⁴⁹¹ H.1288 T.S., s.104-105; H.1289 T.S., s.102-103; H.1290 T.S., s.88-89; H.1291 T.S., s.90-91; H.1292 T.S., s.105-106; H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.100-101; H.1295 T.S., s.122-123.

H.1296 ve H.1298 tarihli salnamelerde Gümüşhane’de 42, Kovans Nahiyesinde 14, Yağmurdere Nahiyesinde 24, Torul Kazasında 64, Kürtün Kazasında 3, Kelkit Kazasında 4, Şiran Kazasında 6 kilise vardır⁴⁹². Bu yıllarda kiliselerle ilgili verilen rakamlar H.1286 yılına yakındır.

H.1320 tarihli salnamede Gümüşhane’de 52 kilise 1 manastır, Torul’da 60 kilise 1 manastır ve Şiran’da 5 kilise vardır⁴⁹³. H.1321-H.1322 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde ise Gümüşhane’de 51 kilise 4 manastır, Torul’da 60 kilise 1 manastır, Kelkit’te 2 Kilise, Şiran’da 5 kilise ve 1 manastır kayıtlara geçmiştir⁴⁹⁴. Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında yıllar arasında büyük farkların olduğu görülmektedir. Ayrıca H.1320-H.1322 yılları arasında kiliselerle birlikte manastır sayıları da kayıtlara geçmiştir.

2.6.Trabzon Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı

Trabzon Vilayeti merkez dâhil dört sancak ve 22 kazadan oluşmaktadır. Sancaklar Trabzon merkez, Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarıdır. Trabzon merkez sancağı, Trabzon, Gireson, Ordu, Tirebolu, Görele, Sürmene, Akçaabat, Vakfikebir, Tirebolu ve Of kazaları, 12 nahiye ve 1094 köyden oluşmaktadır⁴⁹⁵

H.1286 tarihli salnameye göre Trabzon Sancağının hane ve nüfus yapısı şöyledir⁴⁹⁶.

Tablo 12.

Kazalar	Hane				Erkek Nüfus				
	Köy	Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Trabzon Kazası	313	5637	13839	19476	397	4429	12971	46585	64382
Gireson kazası	97	1480	5556	7036	-	263	5156	19741	25160
Bucak Kazası	218	1673	6991	8664	-	2547	4299	22799	29645
Rize Kasabası	150	76	8422	8498	-	-	209	32730	32939
Tirebolu Kazası	133	153	7408	6561	-	334	1707	15631	17672
Of kazası	171	700	10530	11230	-	89	2181	38178	40448
Yekûn	1082	9719	52746	61464	397	7662	26523	175664	210246

⁴⁹² H.1296 T.S., s.138-139; H.1298 T.S., s.154-155.

⁴⁹³ H.1320 T.S., s.288-307.

⁴⁹⁴ H.1321 T.S., s.431-443; H.1322 T.S., s.379-372.

⁴⁹⁵ H.1309 T.S., s.174.

⁴⁹⁶ H.1286 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1286, s.64-65.

Tablo 12’de görüldüğü gibi Trabzon merkez kazasında 19476 hanede 46585 Müslim ahali, 5637 gayrimüslim hanede 17797 ahalinin bulunduğu ve 64386 olan erkek nüfustan 46585 Müslim, 12971 Rum, 4429 Ermeni ve 397 Katoliklere aittir. Diğer taraftan Trabzon Sancağına bağlı Gireson Kazasına baktığımızda 7036 haneden 5556’sı Müslim ahaliye, 1480’i gayrimüslim ahaliye ait ve 25160 olan erkek nüfustan 19741’i Müslim, 5156 Rum, 263 Ermeni ahaliye ait nüfusun olduğu görülmektedir. Tirebolu Kazasına baktığımızda da 6561 haneden 153’ü gayrimüslimlere, 7541’i de Müslim ahaliye ait olduğunu görmekteyiz. Trabzon Sancağının genelinde 61464 haneden 52746’sının Müslim ahaliye ait olduğunu geri kalan 9719 hanenin de gayrimüslimlere ait olduğunu görmekteyiz. Trabzon Sancağında bulunan hanelerin %83’ü Müslüman ahaliye %17 si gayrimüslim ahaliye ait olduğu görülmektedir. Yine Trabzon Sancağı genelinde bulunan nüfustan 210246 ahalinin 175664’ü Müslim ahaliye 26523’ü Rum, 7662’si Ermeni ve 397’si Katoliklere aittir. Bu verilere göre %83,5’i Müslimlere, %12,7’si Rumlara, %3,5’i Ermenilere ait olduğu görülmektedir.

H.1287-H.1292 tarihleri arası salnamelerde Trabzon Sancağında bulunan hane ve erkek nüfus yapısını şöyle tablolaştırabiliriz⁴⁹⁷.

Tablo 13.a

Kazalar	Köy	Mahalle	Hane					
			Katolik	Ermeni	Rum	Çerkez	Müslim	Yekûn
Trabzon	343	39	140	1179	3889	-	9928	15136
Gireson	107	5	-	70	1494	-	5373	6937
Ordu	249	5	-	654	1673	40	6991	9358
Rize	153	31	-	-	81	-	9875	9956
Tirebolu	171	7	-	75	881	-	6986	7942
Of	168	-	-	32	666	-	9720	10418
Yekûn	1191	87	140	2010	8684	40	48873	59747

⁴⁹⁷H.1287 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1287, s.88-89; H.1288 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1288, s.96-97; H.1289 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1289, s.94-95; H.1290 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1290, s. 82-83; H.1291 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1291, s.84-85; H.1292 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1292, s.99-100.

Tablo 13.b

Kazalar	Erkek Nüfusu					
	Katolik	Çerkez	Rum	Ermeni	İslam	Yekûn
Trabzon	409	-	11026	5039	43243	59717
Gireson	-	-	5626	225	14084	19935
Ordu	-	150	4054	2348	21829	28381
Rize	-	50	251	-	33977	34278
Tirebolu	-		2731	250	10871	13852
Of Kazası	-		2107	86	38505	40698
Yekûn	409	200	25795	7948	162509	196861

Tablo 13'ü tablo 12 ile kıyasladığımızda tablo 12'de toplam hane sayısı 61464 iken tablo 13'de 59747 olarak verilmiştir. Trabzon Sancağının merkez kazasından sonra 10418 hane ve 40698 ahalisiyle ikinci sırada Of kazası gelmektedir. Buna göre H.1287 yılında hane ile ilgili verilen bilgilerde düşüş görülmektedir. Bize göre bu farkın nedeni kazalarla birlikte nahiye ve köylerdeki nüfusun eksik sayılmasından kaynaklanmaktadır.

H.1293 Tarihli salnamede Trabzon Sancağında bulunan Müslim ve gayrimüslimle ilgili verilen bilgileri tablo olarak vermek mümkün görünmemektedir. Çünkü Kaza ve nahiyelerde hane ve nüfusla ilgili bilgiler bazen Müslim ve gayrimüslim nüfusu, bazen de sadece hane ve nüfus olarak kime ait olduğu belirtilmeden verilmiştir. Buna göre hane ve nüfusla ilgili verilen bilgiler şöyledir. Trabzon'da 37 mahallede 2777 hanede 6438 Müslim ahali, gayrimüslimlere ait 1370 hanede 3918 nüfus ve Akçaabat Nahiyesinde hangi cemaate ait olduğu belirtilmeyen 6960 hane ve 100 köy, Maçka Kazasında (Maçka kaza olmamasına rağmen burada kaza olarak geçmiştir.) 65 köyde 4829 hanede 198 Ermeni, 8482 Rum ve 5135 Müslim, Yomra Nahiyesinde 55 köyde 2769 Müslim vardır. Tirebolu Kazasında 2 mahalle ve 103 köyde 5655 hanede 16648 Müslim veya gayrimüslim olarak belirtilmeyen ahali vardır. Sürmene'de 73 karyede 7262 hanede 20955 kime ait olduğu belirtilmeyen ahali vardır. Of Kazasında 120 karyede 5799 hanede 23424 hangi millete ait olduğu belli olmayan ahali vardır. Vakf-ı Kebir Kazasında 67 karyede 4663 hanede 11872 kime ait olduğu belli olmayan ahali vardır. Görele kazasında 29 karyede 4394 Müslim hanede 12928 nüfus ve 23 Ermeni hanesinde 859 ahali, Aybastı Nahiyesinde 36 karyede 139 Rum hane ve 1036 İslam hanesi vardır. Rize Kazasında 124 karyede 5398 Müslim hanede 23392 ahali vardır.

Kuraisaba Nahiyesinde 26 karyede 1608 Müslim hanede 5047 ahali, Karadere Nahiyesinde 21 karyede 808 Müslim hanede 3254 ahali, Mapavri Nahiyesinde 16 karyede 976 Müslim hanede 4275 ahali vardır⁴⁹⁸. Bu bilgiler H.1294 salnamesinde de aynen tekrarlanmıştır⁴⁹⁹.

H.1295-H.1298 tarihleri arası neşredilen salnamelerde nüfus yapısı şöyledir⁵⁰⁰.

Tablo 14.

Kazalar	Mahalle ve Köy	Hane	Erkek Nüfusu					
			Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Trabzon	202	17509	38	487	3817	11048	26684	42074
Ordu	217	12692	-	-	3330	4211	28581	36122
Rize	198	10560	-	-	-	261	35629	35890
Tirebolu	114	6913	-	-	213	2934	14992	18139
Of	122	9171	-	-	-	432	25945	26377
Görele	151	4567	-	-	1293	2881	26625	30799
Sürmene	74	7303	-	-	117	1768	16513	18398
Vakfikebir	76	4037	-	-	17	-	10660	10677
Aybastı	36	1487	-	-	-	658	4377	5035
Yekûn	1190	74239	38	487	8787	24193	190006	223511

Tablo 14'e baktığımız zaman Trabzon merkez kazasında 42074 erkek nüfustan 26684'ü Müslim, 11048'i Rum, 3817'si Ermeni, 487'si Katolik ve 38'i Protestanlara aittir. Trabzon Sancağına bağlı en az nüfusa sahip olan Aybastı Kazasında da 5035 olan erkek nüfusun 4377 Müslim ve 658 Rum vardır. Trabzon geneline bakıldığında ise 223511 olan erkek nüfustan 190006 Müslim, 24193 Rum, 8787 Ermeni, 487 Katolik ve 38 Protestan vardır. Buna göre bu nüfusun %85'i Müslim ve %15'i gayrimüslim ahaliye ait olduğu görülmektedir. Hane ile ilgili bilgilere bakıldığında Müslim ve gayrimüslim ayırımına tabi tutulmadan verilmiştir.

H.1305 tarihli salnameye göre Trabzon Sancağı kaza ve nahiyelelerin nüfus dağılımı şöyledir. Trabzon Kazası nahiyelelerinde 51 köyde 14398 hane, Akçaabat Kazasında 6750 hanede 43206 ahali vardır. Sürmene Kazasında 8490 hanede 37861 ahali, Görele Kazasında 4041 hanede 28228 ahali, Vakfikebir Kazasında 2832 hane,

⁴⁹⁸ H.1293 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1293, s.110-189.

⁴⁹⁹ H.1294 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1294, s.106-185.

⁵⁰⁰ H.1295 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1295, s.116-117; H.1296 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1296, s.116-119; H.1298 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası H.1298, s.132-133.

Tirebolu Kazasında 120 karyede 7235 hanede 40198 ahali, Gireson Kazası ve nahiyelerinde 11973 hanede 70091 ahali, Ordu Kazasında 16485 hanede 99333 ahali vardır⁵⁰¹.

H.1309 tarihli salnamede H.1305 tarihli salnamede verilen bilgilerden farklı olarak Of Kazasında 10096 hanede 60654 nüfus vardır⁵⁰².

H.1311, H.1313 tarihli salnamelerde Trabzon Sancağında bulunan Müslüman ve gayrimüslim nüfusu şöyle tablolaştırabiliriz⁵⁰³.

Tablo 15.

Kazalar	Hane	Nüfus										Yekûn
		Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		
		K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Trabzon	14395	40	41	588	126	4440	5106	13027	14561	37079	42038	117046
Gireson	11973	-	-	-	-	685	760	5612	6710	29926	31270	74963
Ordu	16485	146	142	-	-	3602	3981	4722	5721	39878	40455	98647
Tirebolu	7235	-	-	-	-	220	264	2663	3291	16739	17774	40951
Of	-		-	-	-	-	-	492	539	30405	29813	61249
Görele	4041	-	-	-	-	116	98	347	347	14955	15195	31058
Vakfikebir	2832	-	-	-	-	29	27	-	-	9232	9509	18797
Sürmene	8490	-	-	-	-	71	107	2476	2657	15654	20664	41629
Akçaabat	6750	-	-	-	-	1612	1563	1932	2229	19185	19552	46073
Yekûn	72201	186	183	588	126	10775	11906	31271	36054	213053	226270	530413

Tablo 15'e bakıldığı zaman Trabzon merkez kazasında 117046 olan nüfusun 79117'si Müslüman, 13027'si Rum, 4440'ı Ermeni, 714'ü Katolik ve 81'i Protestanlara aittir. Trabzon Sancağına bağlı olan Görele Kazasında da 31058 olan nüfusun 30150'si Müslüman, 694'ü Rum ve 214'ü Ermeni olduğu görülmektedir. Buna göre Trabzon genelinde 530413 olan nüfusun %83'e yakını Müslüman ve %17'si gayrimüslim ahaliye ait olduğu açıkça görülmektedir. Bu yıllarda daha önceki yıllardan farklı olarak kadınlar da sayıma dâhil edilmiş olduğunu gözlemlemekteyiz. Hane sayıları ile ilgili bilgilerde yine Müslüman ve gayrimüslim ayırımı yapılmadan verilmiştir.

H.1318 tarihli salnamede Trabzon Sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵⁰⁴.

⁵⁰¹ H.1305 T.S., s.205-249.

⁵⁰² H.1309 T.S., s.198-234.

⁵⁰³ H.1311 T.S., s. 205-255; H.1313 T.S., s.190-240.

⁵⁰⁴ H.1318 T.S., s.238-239.

Tablo 16.

Kazalar	Nüfus										
	Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Trabzon	43	51	708	715	5892	6023	16676	16379	43827	43638	133952
Ordu	252	238	-	-	4703	4794	6157	7164	45466	45824	114598
Gireson	-	-	-	-	718	820	6019	7430	33770	35223	83980
Tirebolu	-	-	-	-	321	338	3601	3578	19408	19288	46534
Of Kazası	-	-	-	-	-	-	560	518	34285	33067	68430
Görece	-	-	-	-	105	103	408	445	16328	16744	34133
Sürmene.	--	-	-	-	149	129	3196	3330	20253	21949	49006
Vakfikebir	-	-	-	-	37	42	-	-	11460	11504	23043
Akçaabat	-	-	-	-	2034	2143	2320	2444	20700	20576	50217
Yekûn	295	289	708	715	13959	14392	38937	41288	245497	247813	603893

Tablo 16'yı Tablo 15 ile kıyasladığımızda tablo 15'de toplam nüfus 530413 iken tablo 16'da 603893 olarak verilmiştir. Nüfus artışı bu verilere göre 72897 olarak kaydedilmiştir. Trabzon merkez kazasında 133952 nüfustan 87465 Müslüman, 33055 Rum, 11915 Ermeni, 1423 Katolik ve 94 Protestan olduğu görülmektedir. Trabzon Sancağında 603783 olan nüfusun 493310'u Müslüman, 80264'ü Rum, 28351'i Ermeni, 1423'ü Katolik ve 484'ü Protestan'dır. Buna göre nüfusun % 18'i gayrimüslim ve % 82'si Müslüman ahaliden oluşmaktadır.

H.1319 tarihli salnameye göre Trabzon Sancağının nüfus dağılımı şöyledir⁵⁰⁵.

⁵⁰⁵ H.1319 T.S., s.210-211.

Tablo 17.

Kazalar	Nüfus										
	Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Trabzon	43	51	711	721	5894	6028	16887	16629	44715	44385	136064
Ordu	253	218	-	-	4777	4838	6298	7360	45972	64213	133929
Gireson	-	-	-	-	818	828	6148	7571	33945	35466	84776
Tirebolu	-	-	-	-	323	340	3674	3712	19574	19376	46999
Görece	-	-	-	-	105	103	408	445	16401	16823	34285
Vakıkebır	-	-	-	-	37	42	-	-	11623	11677	23379
Akçaabat	-	-	-	-	2043	2145	2349	2437	21571	21469	52014
Sürmene	-	-	-	-	149	129	3249	3398	20459	22082	49466
Of	-	-	-	-	-	-	565	519	24525	33244	58853
Yekûn	296	269	711	721	14146	14453	39578	42071	238785	268735	619765

Tablo 17’da görüldüğü gibi Trabzon Sancağı genelinde de 619785 olan nüfustan 507520’si Müslim, 81649’u Rum, 28599’u Ermeni, 761’i Katolik ve 582’si Protestandır. Buna göre nüfusun %81,8’i Müslim, %13,3’ü Rum, %4,6’sı Ermeni ve geri kalanı da Katolik ve Protestanlara aittir. Tablo 6’yı tablo 5 ile kıyasladığımızda nüfusun 7902 arttığını görmekteyiz.

H.1320 tarihli salnamede Trabzon Sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵⁰⁶.

Tablo 18.

Kazalar	Hane	Nüfus						Genel Yekûn
		Ermeni		Rum		İslam		
		K	E	K	E	K	E	
Trabzon	11042	5921	6051	16949	16730	46030	45744	137425
Gireson	5032	725	851	6579	8000	34374	35960	86489
Ordu	18783	4808	4894	6346	7390	46545	46594	116577
Tirebolu	7940	347	350	3892	3911	19780	19531	47811
Of	10500	-	-	568	526	34761	33432	69287
Görece	4650	105	103	408	445	16483	16926	34470
Sürmene	26930	150	129	3310	3455	20990	22257	50291
Vakıkebır	3211	37	42	-	-	11846	11867	23792
Akçaabat	-	2046	2148	2367	2438	21871	21634	52504
Yekûn	88088	14139	14568	40419	42895	252680	253945	618646

⁵⁰⁶ H.1320 T.S., s.167-221, 338-339.

Tablo 18'i Tablo 17 ile kıyasladığımızda tablo 17'de toplam nüfus 619765 iken tablo 18'de 618646 olduğu görülmektedir. Tablo 18'de bakıldığında Trabzon merkez kazasında 137425 olan nüfusun 11972 Ermeni, 33679 Rum ve 91774 Müslim ahaliden meydana gelmiştir. Nüfusun en az olduğu kaza olan Vakfikebir Kazasında da 23792 olan nüfusun 23713'ü Müslim ahali ve 79'u Ermeni ahaliden meydana geldiği görülür. Trabzon Sancağı genelinde 618646 olan nüfusun 506725'i Müslim, 83334'ü Rum ve 28707'si Ermeni nüfusu oluşturmaktadır. Buna göre sancağın nüfusunun %81,6'sını Müslümanlar, %13,4'ünü Rumlar ve %2,3'ünü Ermeniler oluşturmaktadır.

H.1321 Tarihli Salnameye göre Trabzon Sancağının nüfus dağılımı şöyledir⁵⁰⁷.

Tablo 19.

Kazalar	Hane	Nüfus										Yekûn
		Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		
		K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Trabzon	15644	43	51	716	727	6109	6212	17305	17146	47090	46702	142101
Gireson	14816	-	-	-	-	728	854	6774	8254	35609	38344	90563
Ordu	18594	270	250	-	-	4932	4986	6631	7587	47116	47048	118820
Tirebolu	7940	-	-	-	-	355	353	3947	3959	20263	19803	48680
Of	10500	-	-	-	-	-	-	586	524	35408	33859	70377
Görele	4650	-	-		-	107	104	413	463	16696	17363	35146
Sürmene	26974	-	-	-	-	150	132	3346	3452	21215	22397	50692
Vakfikebir	3476	-	-	-	-	37	43	-	-	12134	12120	24334
Akçaabat	7327	-	-	-	-	2049	2155	2446	2561	22862	22677	54750
Yekûn	109921	313	301	716	727	14467	14839	41448	43946	258393	260313	635463

Tablo 19'a bakıldığında Trabzon merkez kazasında 142101 olan nüfusun 117965'i Müslim, 34451'i Rum, 12321'i Ermeni, 1443'ü Katolik ve 94 Protestandır. Trabzon Sancağının 118820 nüfusla ikinci sırada gözüken Ordu'da da 520 Protestan, 7316 Ermeni, 14218 Rum ve 94164 Müslim nüfus vardır. Trabzon Sancağı genelinde 635463 olan nüfusun 518706'sı Müslim, 85394'ü Rum, 26694'ü Ermeni, 1443'ü Katolik ve 614'ü Protestan olduğu görülmektedir. Buna göre Trabzon Sancağının %82'si Müslim, %14'ü Rum, %4,2'si Ermeni nüfusu oluşur. Tablo 8 ile tablo 7 arasında 9021 nüfusun artış gösterdiğini görüyoruz.

⁵⁰⁷ H.1321 T.S., s.243-265, 470-471.

H.1322 tarihli salnamede nüfusla ilgili verilen bilgiler genel olarak H.1321 salnamesiyle aynıdır. Sadece Trabzon Kazasında Müslim erkek nüfus H.1321 tarihli salnamede 15732 iken, H.1322 tarihli salnamede 14632, kadın nüfus yekûnu 315337 iken H.1321 tarihli salnamede 315237 olarak verilmiştir⁵⁰⁸.

Buraya kadar tablolaştırarak vermeye çalıştığımız Trabzon merkez sancağına bağlı toplam nüfus bilgilerini bir arada şöyle gösterebiliriz.

Tablo 20.

Salname Yılları	Müslüman	Gayrimüslim					Genel Toplam
		Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	Toplam	
H.1286 ⁵⁰⁹	175664	-	397	7662	26523	34582	210246
H.1287-H.1292 ⁵¹⁰	162709	-	409	7948	25795	34152	196861
H.1295-H.1298 ⁵¹¹	190006	38	487	8787	24193	33505	223024
H.1311-H.1313 ⁵¹²	439324	369	714	22681	67325	91089	530413
H.1318 ⁵¹³	493210	584	1423	28351	80225	110537	603893
H.1319 ⁵¹⁴	507520	582	1432	28599	81649	111491	619765
H.1320 ⁵¹⁵	506625	-	-	28707	83314	112041	618646
H.1321 ⁵¹⁶	518706	614	1443	29306	85394	114155	635463

Tablo 20’de görüldüğü gibi Trabzon Sancağında bulunan Müslim ve gayrimüslim nüfus yıllara göre verilmiştir. H.1286 ile H.1287 yılları arasında nüfusun 13385 düşüş gösterdiği, H.1287 ile H.1295 yılları arasında da 26163 artış gösterdiği kayıtlara geçmiştir. H.1311 ile H.1318 arasında nüfus 73480 artış göstermiştir. Bu artışın nedeni erkeklerle beraber kadın nüfusun da rakamlara yansıdığı görülmektedir. H.1320 ile H.1321 yılları arasında ise nüfus artışı 16817 olarak karşımıza çıkmaktadır. Yıllara göre artışa baktığımızda orantılı bir şekilde Müslim ve gayrimüslim nüfusun artış gösterdiği görülmektedir.

⁵⁰⁸ H.1322 T.S., s.430-431.

⁵⁰⁹ H.1286 T.S., s.64-65.

⁵¹⁰ H.1287 T.S., s.88-89; H.1288 T.S., s.96-97; H.1289 T.S., s.94-95; H.1290 T.S., s. 82-83; H.1291 T.S., s.84-85; H.1292 T.S., s.99-100.

⁵¹¹ H.1295 T.S. s.116-117; H.1296 T.S., s.116-119; H.1298 T.S., s.132-133.

⁵¹² H.1311 T.S., s. 205-255; H.1313 T.S., s.190-240.

⁵¹³ H.1318 T.S., s.239.

⁵¹⁴ H.1319 T.S., s.210-211.

⁵¹⁵ H.1320 T.S., s.338-339.

⁵¹⁶ H.1321 T.S., s.470-471.

Sonuç olarak H.1321 tarihli salnamede Trabzon Merkez Sancağının %81,93'ünü Müslim ve % 18,066'sını gayrimüslimlerden oluşmuştur.

2.7.Canik Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı

H.1286 tarihli salnameye göre Canik Sancağı erkek nüfus yapısı şöyledir⁵¹⁷.

Tablo 21.

Kazalar	Kura	Hane			Erkek Nüfus				
		Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Samsun Kazası	177	3026	4060	7086	-	71	13239	11988	25298
Çarşamba Kazası	174	1735	10594	12329	-	4703	1463	36444	42610
Bafra Kazası	160	1920	4396	6316	-	243	7584	15338	23165
Ünye Kazası	351	1158	10158	11316	-	2374	2833	37775	42982
Yekûn	862	7839	29208	37047	-	7391	25119	101545	134055

Tablo 21'de görüldüğü gibi Canik Sancağı merkezi olan Samsun Kazasında 7086 hanede 25298 erkek nüfus kayıtlara geçmiştir. 4060 hanede 11988 Müslim ahali, 3026 hanede 13310 gayrimüslim ahalinin yaşadığı görülmektedir. Bafra Kazasına baktığımızda da 6316 haneden 1920'si gayrimüslim 4396'sı da Müslim ahaliye ait olduğu görülmektedir. Canik Sancağı genelinde 134055 olan nüfusun 101545 Müslüman, 25119 Rum, 7391 Ermeni olduğu görülmektedir. Buna göre nüfusun %75,7'sini Müslim, %18,7'sini, Rum, %5,5'ini Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir.

H.1287 tarihli salnameye göre Canik Sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵¹⁸.

Tablo 22.a

Kazalar	Mah. ve Köy		Hane					
	Köy	Mah.	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Samsun	209	8	134	-	101	4913	5438	10586
Çarşamba	150	8	1524	15	1186	491	7576	10792
Bafra	39	14	639	-	126	4289	4861	9915
Ünye	242	9	446	-	404	781	8064	9695
Niksar	56	22	150	-	182	159	2085	2576
Yekûn	696	61	2893	15	1999	10633	28024	41649

⁵¹⁷ H.1286 T.S., s.66.

⁵¹⁸ H.1287 T.S., s.92-93.

22.b

Kazalar	Erkek Nüfus					
	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Samsun	340	-	304	14177	13910	28731
Çarşamba	9142	31	5050	1813	19671	35707
Bafra	1806	-	247	7404	13533	22990
Ünye	1474	-	1674	2160	61001	66309
Niksar Kazası	834	-	742	696	5919	8191
Yekûn	13596	31	8017	26250	114034	161928

Tablo 22.a'da görüldüğü gibi Canik merkez kazası olan Samsun'da 10586 haneden 5438 Müslim, 4913'ü Rum, 101'i Ermeni ve 134'ü Çerkezlere aittir. Canik Sancağı genelinde 43564 haneden 28024 Müslim, 10633'ü Rum, 1999'u Ermeni, 15'i Katolik ve 2893'ü Çerkez ahaliye aittir. Tablo 22.b'ye bakıldığında Canik Sancağının merkez kazası olan Samsun'da 28731 olan nüfusun 13910'u Müslim, 14177'si Rum, 304'ü Ermeni ve 340'ı Çerkezlere aittir. Verilen rakamlara baktığımızda Samsun Kazasında gayrimüslim nüfusun Müslim nüfustan fazla olduğunu görmekteyiz. Canik Sancağının en fazla nüfusunun görüldüğü Ünye Kazasında ise 66309 ahalinin 61001'i Müslüman, 2160'ı Rum, 1674'ü Ermeni, 1474 Çerkez ahaliye aittir. Bu verilere göre Canik Sancağında bulunan ahalinin % 78,8 'i Müslüman, %21,2 si gayrimüslim olduğu görülmektedir.

H.1288 ve H.1289 tarihli salnamelerde Canik Sancağı ile ilgili verilen bilgiler H.1287 tarihinde yayımlanan salname ile aynıdır⁵¹⁹.

H.1296 tarihli salnameye göre Canik Sancağının nüfus yapısı şöyledir.⁵²⁰.

⁵¹⁹ H.1288 T.S., s.100-101, H.1289 T.S., s.98-99.

⁵²⁰ H.1296 T.S., s.120-121.

Tablo 23.

Kazalar	Hane	Erkek Nüfus			
		Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Samsun	9485	207	13286	13097	26590
Çarşamba Kazası	10674	4960	1564	20975	27499
Terme Kazası	4341	768	224	9191	10183
Niksar Kazası	2567	755	1041	7067	8863
Ünye Kazası	5501	1634	1684	11007	14325
Fatsa Kazası	5501	369	644	16706	17719
Bafra Kazası	9263	302	7993	14422	22717
Yekûn	47332	8995	26436	92465	127896

Tablo 23'ü tablo 22.a ile kıyasladığımızda tablo 22.a'da toplam hane sayısı 41649 iken tablo 23'de 47332 olarak verilmiştir. Yine tablo 22.b'de toplam nüfus sayısı 161928 iken tablo 23'de 127896 olarak verilmiştir. Bu verilerden hareketle Canik Sancağının nüfusunun bir önceki yıla göre artış gösterdiği görülmektedir.

H.1298 tarihli salnamede nüfusla ilgili verilen bilgiler H.1296 tarihli salnamede verilen verilerle aynıdır⁵²¹.

H.1305 tarihli salnameye göre Canik Sancağının hane ve nüfusu şöyledir⁵²².

Tablo 24.

Kazalar	Hane	Nüfus
Samsun Kazası	54365	294448
Çarşamba Kazası	13150	60596
Bafra Kazası	12733	63559
Terme Kazası	4816	21559
Ünye Kazası	9570	50578
Fatsa Kazası	5558	30350
Yekûn	100192	521090

⁵²¹ H.1298 T.S., s.136-137.

⁵²² H.1305 T.S., s.254-294.

Tablo 24'e baktığımız zaman hane ve nüfus çok fazla artış gösterdiği görülmektedir. Tablo 12 ve tablo 14'le kıyasladığımız zaman özellikle H.1305 ve H.1309 yıllarında neşredilen salnamelerde nüfus farkı epeyce fazladır. Canik Sancağının toplam nüfusu tablo 12'de 127896 iken, tablo 13'de 521090 ve tablo 14'de ise 306067 olarak gözükmemektedir. Bu verilerden hareketle Canik Sancağının merkez kazası olan Samsun'da 54365 hanede 294448 ahalinin yaşadığı görülmektedir. H.1305 ve H.1309 yıllarında neşredilen salnamelerde nüfus ve hane sayıları verilirken Müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmadığı kayıtlarda görülmektedir. H.1309 tarihli salnamede nüfusla ilgili verilen bilgilerle H.1305 tarihli salnamede verilen bilgiler aynıdır⁵²³.

H.1311 tarihli salnamede Canik Sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵²⁴.

Tablo 25.

Kazalar	Hane	Nüfus											
		Yahudi	Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
			K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Samsun	54365	5	34	34	50	45	445	689	15297	17678	15490	17894	67661
Çarşamba	13150	-	198	235	-	-	4525	5088	1442	1551	22845	24705	60589
Bafra	12772	-	-	-	-	-	505	620	10891	11938	19323	30225	73502
Terme	4816	-	-	-	-	-	796	939	225	307	9167	10125	21559
Ünye	9570	-	-	-	-	-	1744	2071	1940	1965	22458	22229	52407
Fatsa	5558	-	-	-	-	-	354	448	706	946	13739	14156	30349
Yekûn	100231	5	232	269	50	45	8369	9855	30501	34385	103022	119334	306067

Tablo 25'e bakıldığında Canik Sancağı merkez kazası olan Samsun'da toplam 54365 hanede 68 Protestan, 95 Katolik, 1134 Ermeni, 32995 Rum ve 33384 Müslim ahalinin yaşadığını görmekteyiz. Canik Sancağına bağlı Bafra Kazasında ise 12772 hanede 1125 Ermeni, 22829 Rum ve 49548 Müslim ahali yaşamaktadır. Canik Sancağı genelinde ise 100231 hanede 5 Yahudi, 501 Protestan, 95 Katolik, 18224 Ermeni, 64886 Rum ve 22356 Müslim ahalinin yaşadığı görülmektedir. Buna göre Canik Sancağının nüfusunun %72,6'sını Müslim, %21'ini Rum, %5,5'ini Ermeni ve %1'e yakınına da Protestan ve Katolikler oluşturmaktadır.

H.1313 tarihli salnamede verilen bilgiler yukarıdaki tabloda verilen bilgilerle aynıdır⁵²⁵.

⁵²³ H.1309 T.S., s.234-261.

⁵²⁴ H.1311 T.S., s.256-291.

⁵²⁵ H.1313 T.S., s.241-271.

H.1318 tarihli salnameye göre Canik Sancağının nüfusu şöyledir⁵²⁶.

Tablo 26.

Kazalar	Nüfus										Yekûn
	Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Samsun	49	70	40	34	581	612	19940	18871	18441	20310	78948
Çarşamba	219	247	-	-	4955	4796	1469	1476	24510	24881	62553
Bafra	-	-	-	-	473	526	11809	12068	20276	20175	65327
Terme	-	-	-	-	1011	1045	272	246	9669	9288	21531
Ünye	-	-	-	-	2267	2423	2249	2170	25531	24707	59347
Fatsa	-	-	-	-	421	433	960	1004	14241	14564	31623
Yekûn	268	317	40	34	9708	9835	36699	35835	112668	113925	319329

Tablo 26'ya bakıldığında Canik Sancağının merkez kazası olan Samsun'da 119 Protestan, 74 Katolik, 1193 Ermeni, 30811 Rum ve 38751 Müslim ahalinin yaşadığı görülür. Samsun Kazasında toplam nüfusa oranla %54 Müslim ve %46 gayrimüslim ahalinin yaşadığı görülmektedir. Gayrimüslim ahali içinde en fazla nüfusa sahip olan Rum ahalidir. Canik sancağı geneline bakıldığında da 319329 olan nüfusun 226593'ü Müslim 72534'ü Rum, 19543'ü Ermeni, 74 Katolik ve 585 Protestan ahaliden meydana geldiği görülmektedir. Buna göre sancakta yaşayan nüfusun %72'si Müslim, %22,7'si Rum, %5'i Gregoryen Ermeni'den oluşmaktadır.

H.1319 tarihli salnameye göre Canik Sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵²⁷.

Tablo 27.

Kazalar	Nüfus										Yekûn
	Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Samsun	50	39	40	34	594	621	19982	18920	18428	20271	78979
Bafra	-	-	-	-	536	537	11806	12083	20267	20146	65375
Çarşamba	219	247	-	-	5097	4989	1469	1467	24611	24989	63088
Terme	-	-	-	-	1042	1058	272	246	9739	9282	21639
Ünye	-	-	-	-	2260	2408	2257	2183	25793	24892	59793
Fatsa	-	-	-	-	426	434	926	1006	14319	14737	31848
Yekûn	269	286	40	34	9955	10047	36712	35905	113157	114317	320722

⁵²⁶ H.1318 T.S., s.240-241.

⁵²⁷ H.1319 T.S., s.210-211.

Tablo 16'yı tablo 15 ile kıyasladığımızda tablo 15'de toplam nüfus sayısı 319329 iken tablo 16'da 320722 olarak verilmiştir. Canik Sancağı merkez kazası olan Samsun'da 78979 olan nüfusun 38699'u Müslim ve 38902'si gayrimüslim ahaliden oluştuğu görülmektedir. Bu verilerden hareketle bu yılda gayrimüslim nüfusun Müslim nüfustan fazla olduğunu görmekteyiz. Gayrimüslim nüfustan en fazla olanı Rumlardır. Yukarıdaki tabloya baktığımızda Rum nüfusun en yoğun olduğu yerlerin Samsun ve Bafra Kazası olduğunu görmekteyiz. Canik Sancağı genelinde 320722 toplam nüfustan 555 Protestan, 74 Katolik, 20002 Ermeni, 72617 Rum ve 227474 Müslim ahalinin yaşadığı görülmektedir. Buna göre Canik Sancağında %71 Müslim ahali ve %29 gayrimüslim ahali yaşamaktadır.

H.1320 tarihli salnamede Canik Sancağında bulunan nüfus şöyledir⁵²⁸.

Tablo 28.

Kazalar	Hane	Nüfus										
		Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
		K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Samsun	9336	52	51	42	36	615	620	20263	19166	18685	20522	80052
Çarşamba	16401	272	301	-	-	5094	5005	1453	1495	24817	25114	63551
Bafra	11184	-	-	-	-	533	555	11894	12092	20374	20181	65649
Terme	3777	-	-	-	-	1063	1101	279	250	9833	9367	21893
Ünye	12658	-	-	-	-	2280	2440	2312	2242	26056	25113	60443
Fatsa	5638	-	-	-	-	427	431	971	1010	15393	14937	32169
Yekûn	58994	324	352	42	36	10032	10152	37172	36255	114158	115234	323757

Tablo 28'de görüldüğü gibi Canik Sancağı merkez kazasında 9336 hanede Samsun'da 80052 ahaliden 39207'si Müslim, 394292'u Rum, 1235 Ermeni, 78 Katolik ve 103 Protestan yaşamaktadır. Canik sancağı genelinde 323757 ahaliden 229392'si Müslim, 73427'si Rum, 20184 Ermeni, 78 Katolik ve 676 Protestan'dır. Buna göre ahalinin %70,82i Müslim ve %29'u gayrimüslim ahaliden meydana gelmektedir.

H.1321 tarihli salnameye göre Canik Sancağında bulunan nüfus yapısı şöyledir⁵²⁹.

⁵²⁸ H.1320 T.S., s.338-339, 236-264.

⁵²⁹ H.1321 T.S., s.470-473, 271-281.

Tablo 29.

Kazalar	Hane	Nüfus						
		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
		K	E	K	E	K	E	
Samsun	9336	647	617	20930	19626	18929	20670	81419
Çarşamba	16401	5094	5008	1454	1497	24935	25338	63326
Bafra	11184	555	555	12106	12264	20608	20440	66528
Terme	3777	1074	1106	267	261	9934	9466	22108
Ünye	12658	2359	2583	2385	2323	26455	25472	61577
Fatsa	5638	441	446	1012	1037	14430	15010	32376
Yekûn	58994	10170	10315	38154	37008	115291	116396	327334

Tablo 29’u tablo 28 ile kıyasladığımızda diğer salnamelerde olduğu gibi Samsun Kazasında gayrimüslim nüfus bir miktar fazladır. Ancak Canik Sancağının geneliyle kıyaslandığında gayrimüslim nüfus yaklaşık olarak üçte birlere kadar düşer. Tablo 18’e bakıldığında Canik Sancağı genelinde 327334 nüfus yaşamaktadır. Bunun 231687’si Müslim’dir. Yine sancak genelinde Rum nüfus 75162, Ermeni nüfus ise 20485’te kalır. Bu rakamları yüzdelik oranlara vurduğumuzda Canik sancağının %70,7’si Müslim, %22,9’u Rum ve %6,2’sini ise Ermeni nüfus oluşturur.

Buraya kadar tablolaştırarak vermeye çalıştığımız Canik Sancağına bağlı toplam nüfusu yıllar aralığında şöyle verebiliriz.

Tablo 30.

Yıllar	Müslüman	Gayrimüslim			Genel Toplam
		Rum	Ermeni	Toplam	
H.1286 ⁵³⁰	101545	25119	7391	32510	134055
H.1287-H.1289 ⁵³¹	127630	26281	8017	34298	161928
H.1296-H.1298 ⁵³²	92465	26436	8995	35431	127896
H.1305 ⁵³³	-	-			521090
H.1311-H.1313 ⁵³⁴	222356	55385	18224	83711	306067
H.1318 ⁵³⁵	226593	73194	19543	92736	319329
H.1319 ⁵³⁶	227474	73246	20002	93248	320722
H.1320 ⁵³⁷	229392	74181	20184	94365	323757
H.1321-H.1322 ⁵³⁸	231687	75162	20485	95647	327334

Tablo 30'a bakıldığında H.1286 ile H.1287 yılları arasındaki nüfusun 27873 artış, H.1287 ile H.1296 yılları arasında ise 34000 arttığı görülmektedir. H.1311 ile H.1318 yılları arasında nüfusun 13262 artış, H.1318 ile H.1319 yılları arasında 1393 artış, H.1319 ile H.1320 yılları arasında 3035 artış ve H.1320 ile H.1321 yılları arasında 3577 artış olduğunu görmekteyiz. H.1298 yılına kadar nüfusun düşük olarak kaydedildiği gözükmemektedir. Diğer yıllarda ise bu nüfusa kadın nüfusta eklendiği için rakamlar iki katına çıktığı görülmektedir. Bize göre bu farkın nedeni H.1298 yılına kadar neşredilen salnamelerde sadece erkek nüfusun sayılmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yıllarda erkeklerle beraber kadınlar da sayılmıştır. Tabloya dikkatlice baktığımızda Müslüman nüfusla beraber gayrimüslim nüfusun da artış gösterdiğini görmekteyiz. Yine tabloya baktığımızda H.1305 tarihli salnamede verilen rakamlar önceki ve sonraki salnamelerdeki nüfus oranlarıyla paralellik arz etmediğinden bu rakamların doğru olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

⁵³⁰ H.1286 T.S., s.66.

⁵³¹ H.1287 T.S., s.92-93; H.1288 T.S., s.100-101, H.1289 T.S., s.98-99.

⁵³² H.1296 T.S., s.120-121; H.1298 T.S., s.136-137.

⁵³³ H.1305 T.S., s.254-294; H.1309 T.S., s.234-261.

⁵³⁴ H.1311 T.S., s.256-291; H.1313 T.S., s.241-271.

⁵³⁵ H.1318 T.S., s.240-241.

⁵³⁶ H.1319 T.S., s.210-211.

⁵³⁷ H.1320 T.S., s.338-339.

⁵³⁸ H.1321 T.S., s.470-473; H.1322 T.S., s. 159-171, 431-433.

2.8.Lazistan Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı

H.1286 tarihli salnamede Lazistan Sancağının erkek nüfusu şöyledir⁵³⁹.

Tablo 31.

Kazalar	Köy	Hane			Erkek Nüfus				Yekûn
		Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	
Batum	96	50	6505	6555	-	-	41	18654	18695
Livana	99	378	5998	6376	1261	308		19328	20897
Arhavi	135	24	8971	8995	-	88	-	35547	35635
Yekûn	330	452	21474	21926	1261	396	41	73529	75227

Tablo 31'e bakıldığında Lazistan Sancağında 330 köy 21926 hanede 75227 ahaliden meydana gelmektedir. Merkez kaza olana Batum'da 18695 nüfusun 18654'ü Müslim ve 41'i Rumdur. En fazla nüfusa sahip olan Arhavi Kazasında 35635 olan nüfusun 35547'si Müslüman ve 88'i Ermeni'dir. En fazla gayrimüslim ahali Livana Kazasında bulunmaktadır. Bu verilerden hareketle Lazistan Sancağının %75,7' sini Müslim ve %24,3'ünü gayrimüslim ahali oluşturmaktadır.

H.1287-H.1292 tarihleri arası yayımlanan salnamelere göre Lazistan Sancağının erkek nüfusu şöyledir⁵⁴⁰.

Tablo 32.a

Kazalar	Mahalle ve Köy		Hane					Yekûn
	Köy	Mahalle	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	
Batum	35	1	608	3	4	18	2228	2861
Livana	69	6	-	211	65	-	4776	5052
Acara-i Sufle	82	-	-	-	-	-	5061	5061
Hopa	78	-	238	-	-	-	4638	4876
Atina	58	5	87	-	23	-	3804	3914
Yekûn	322	12	993	214	92	18	20507	21764

⁵³⁹ H.1286 T.S.,s.67.

⁵⁴⁰ H.1287 T.S., s.90-91; H.1288 T.S., s.102-103; H.1289 T.S., s.96-97; H.1290 T.S., s.84-85; H.1291 T.S., s.86-87; H.1292 T.S., s.101-102.

Tablo 32.b

Kazalar	Erkek Nüfus					
	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Batum	1437	17	17	41	6599	8111
Livana	-	1229	316	-	16674	18219
Acara-i Sufle	-	-	-	-	14915	14915
Hopa	-	-	-	-	15311	15311
Atina	87	-	-	-	14473	14560
Yekûn	1524	1246	333	41	67972	71116

Tablo 32.a ya baktığımızda Lazistan Sancağında 21764 haneden 20507'si Müslüman, 993 'ü Çerkez, 18'si Rum, 4'ü Ermeni ve 3'ü Katolik haneden meydana gelmiştir. En fazla hane ile Acara-i Sufle Kazası ve en az hane ile de Batum Kazası kayıtlara geçmiştir. Tablo 21 a ve b'yi tablo 31 ile kıyasladığımızda Tablo 31'de toplam 21926 hane 75227 nüfus var iken, tablo 32 a ve 32 b'de ise 21764 hanede 71116 nüfus kayıtlara geçmiştir.

H.1293 ve H.1294 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde nüfusla ilgili bilgiler şöyledir⁵⁴¹.

Tablo 33.a

Kazalar	Mahalle ve Köy		Hane					Yekûn
	Köy	Mahalle	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	
Batum	38	12	330	4	14	40	2535	2923
Livana Kazası	95	-	-	34	63	-	4831	4928
Acara-i Sufle	69	-	-	-	-	-	4171	4171
Hopa Kazası	82	-	-	-	-	-	5557	5557
Atina Kazası	109	-	-	-	-	-	3797	3797
Çürüksu Kazası	19	-	-	-	-	-	1514	1514
Yekûn	412	12	330	38	77	40	22405	22890

⁵⁴¹ 1293 T.S., s.104-105; 1294 T.S., s.186-223.

Tablo 33.b

Kazalar	Erkek Nüfus					
	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Batum	677	5	19	75	5889	6665
Livana	-	1241	308	-	16883	18432
Acara-i Sufle	-	-	-	-	17192	17192
Hopa	-	-	-	-	15460	15460
Atina	-	-	-	-	13851	13851
Yekûn	677	1246	327	75	69275	71600

Tablo 33.a'ya baktığımızda Lazistan Sancağının merkez kazası olan Batum'da 2923 hanede 2535 Müslüman, 330 Çerkez, 40 Rum, 14 Ermeni ve 4 katolik ahalinin yaşadığı hane görmekteyiz. Lazistan Sancağında 109 köyle en fazla Atina Kazası görülürken, 19 köyle en az Çürüksu Kazası görülmektedir. Lazistan Sancağı genelinde 22890 haneden 22405'i Müslim, 40'ı Rum, 77'si Ermeni, 38'i Katolik ve 330 hanesi de Çerkezlere aittir. Tablo 33 b'ye baktığımız zaman Batum Kazasında 6665 olan nüfusun 677'si Çerkez, 5'i Katolik, 19'u Rum ve 5889'u Müslim ahaliye ait olduğunu görmekteyiz. Lazistan Sancağında gayrimüslimlerin en fazla olduğu kaza olan Livana Kazasında 1246 Katolik, 327 Ermeni ve 75 Rum ahali yaşamaktadır. Sancakta Batum ve Livana haricinde gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktadır.

H.1295 tarihli salnamede Lazistan sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵⁴².

Tablo 34.

Kazalar	Mah. ve Köy	Hane	Erkek Nüfus					
			Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Batum	99	6213	-	7	17	77	15525	15626
Livana	90	6995	-	1643	445	-	18812	20970
Acara-i Sufle	62	5239	-	-	-	-	11165	11165
Hopa	56	3395	-	-	-	-	9921	9921
Atina	110	5202	-	-	22	-	15433	15455
Çürüksu	22	2002	-	-	-	-	5046	5046
Yekûn	439	29046	-	1650	484	77	75902	78113

⁵⁴² H.1295 T.S., s.118-119.

Tablo 34'e baktığımızda Lazistan sancağının merkezi Batum Kazasında 6213 hanede 15626 nüfusun 18812'si Müslim, 77'si Rum, 17'si Ermeni ve 7'si Katolik nüfusa ait olduğu görülmektedir. Bu tabloda ilk defa Atina Kazasında 22 Ermeni nüfus görülmektedir. Lazistan Sancağı genelinde 29046 hanede 78113 olan nüfusun 75902'si Müslim, 77'si Rum, 484 Ermeni ve 1650 Katolik nüfus yaşadığı görülmektedir. Buna göre Lazistan Sancağının %97'si Müslim ve %3'ü gayrimüslim ahali yaşamaktadır.

H.1296 ve H.1298 tarihli salnamelerde Lazistan Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁴³.

Tablo 35.

Kazalar	Mahalle ve Köy	Hane	Erkek Nüfus			Yekûn
			Ermeni	Rum	İslam	
Atina	110	5202	22	-	15433	15455
Hopa	68	8886	-	-	13359	13359
Yekûn	178	14088	22	-	28792	28814

Tablo 35'e bakıldığında Lazistan Sancağının kaza sayılarının azaldığı buna paralel olarak hane ve nüfusun da düştüğü açıkça görülmektedir. Lazistan Sancağı kazalarından Atina'da 5202 hanede 15455 nüfustan 15433'ü Müslim ahaliye ve 22'sinin Ermeni ahaliye aittir. Lazistan Sancağı genelinde nüfusun 28814'e düştüğü görülmektedir. Bu düşüşün nedeni Lazistan Sancağına bağlı bazı kazaların Rusya topraklarında kalmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca buraya kadar vermeye çalıştığımız rakamlar sadece erkek nüfusa aittir.

H.1305 tarihli salnamede Lazistan Sancağının hane ve nüfus yapısı şöyledir⁵⁴⁴.

Tablo 36.

Kazalar	Köy	Hane	Nüfus
Rize (merkezi liva)	120	32360	195859
Hopa	-	5439	27984
Atina	-	2313	37279
Of	-	10096	60654
Yekûn	120	50208	321776

⁵⁴³ H.1296 T.S., s.118-119; H.1298 T.S., s.134-135.

⁵⁴⁴ H.1305 T.S., s.305-319.

Tablo 36'yı incelediğimizde daha önceki yıllardan farklı olarak nüfusun toplamı verilmiştir. Müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır. Lazistan Sancağının merkezi Rize'ye taşınmıştır. Rize daha önceki yıllarda Trabzon Sancağına bağlıdır. Of Kazası Lazistan Sancağına bağlanmıştır. Bundan dolayı nüfus tekrar artış göstermiştir. Lazistan Sancağında 50208 hanede 321776 ahali yaşamaktadır.

H.1309 tarihli salnamede nüfusla ilgili verilen bilgiler H.1305 tarihli salname ile aynıdır⁵⁴⁵.

H.1311 tarihli salnameye göre Lazistan Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁴⁶.

Tablo 37.

Lazistan	Hane	Nüfus				Yekûn
		Rum		İslam		
		K	E	K	E	
Rize	24257	309	338	32881	41250	74778
Atina	5308	20	22	17458	16321	33821
Hopa	5376	-	-	15295	14583	29878
Yekûn	34941	329	360	65634	72154	138477

Tablo 37'ye bakıldığında Lazistan sancağının merkez kazası olan Rize'de 24257 hanede 74778 nüfusun 74131'i Müslim ve 647'si Rum ahaliye ait olduğu kayıtlara geçmiştir. Hopa Kazasında 5376 hanede 29878 Müslim ahali yaşamaktadır. Rize ve Atina Kazalarında toplam 689 gayrimüslim ahalinin yaşadığı görülmektedir. Lazistan Sancağının geneline bakıldığında 138477 nüfustan 137788'i Müslim ahaliye 689'u da gayrimüslim ahaliye aittir. Ayrıca bu yıldan itibaren kadın nüfus da neşredilen salnamelerde yer almasıyla nüfus da yaklaşık olarak bir kat artış göstermiştir.

H.1313 tarihli salnamede nüfusla ilgili verilen bilgiler yukarıdaki verilerle aynıdır⁵⁴⁷.

H.1318 tarihli salnameye göre Lazistan Sancağının nüfus yapısı şöyledir⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ H.1309 T.S., s.267-277.

⁵⁴⁶ H.1311 T.S., s.299-311.

⁵⁴⁷ H.1313 T.S., s.272-289.

⁵⁴⁸ H.1318 T.S., s.242.

Tablo 38.

Kazalar	Nüfus						
	Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
	K	E	K	E	K	E	
Rize	-	-	460	444	40618	45757	87279
Atina	12	11	-	-	19721	17706	37450
Hopa	-	-	-	-	16849	15801	32650
Yekûn	12	11	460	444	77188	79264	157379

Tablo 38’i tablo 37 ile kıyasladığımızda tablo 37’de toplam nüfus sayısı 138477 iken tablo 38’de 157379 olarak verilmiştir. Bu oluşum bize H.1318 yılında nüfus bilgilerinin güncellendiğini göstermektedir.

H.1319 tarihli salnameye göre Lazistan Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁴⁹.

Tablo 39.

Kazalar	Nüfus						
	Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
	K	E	K	E	K	E	
Rize	-	-	472	446	41417	46411	88746
Atina	10	10	-	-	19795	17743	37558
Hopa	-	-	-	-	16899	15940	32929
Yekûn	10	10	472	446	78201	80094	159233

Tablo 39’u tablo 38 ile kıyasladığımızda tablo 38’de toplam nüfus 157379 iken tablo 39’de 159233 olarak verilmiştir. Bu verilere göre Lazistan sancağının nüfusu, Müslim ve gayrimüslim olarak düzenli olarak artış gösterdiğini göstermektedir. Lazistan Sancağında Müslüman nüfusun 158295 iken gayrimüslim nüfus 938 olmuştur.

H.1320 tarihli salnamede Lazistan Sancağında bulunan nüfusu şöyle tablolaştırabiliriz⁵⁵⁰.

⁵⁴⁹ H.1319 T.S., s.210-211.

⁵⁵⁰ H.1320 T.S., s.274-286, 338-339.

Tablo 40.

Kazalar	Hane	Nüfus								
		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn		Yekûn
		K	E	K	E	K	E	K	E	
Rize	16223	-	-	472	521	43924	49010	44396	49531	93927
Atina	5350	10	10	-	-	20191	18202	20201	18212	38413
Hopa	5527	-	-	-	-	17317	16366	17317	16366	33683
Yekûn	27100	10	10	472	521	81432	83578	81914	84109	166023

Tablo 40'a bakıldığında Rize Kazasında 16223 hanede 93927 nüfusun 92934'ü Müslim ahaliye, 993'ü Rum ahaliye aittir. Atina Kazasında da 5350 hanede 38413 olan nüfusun 38403'ü Müslim ve 20'si Ermeni ahaliye aittir. Lazistan Sancağı genelinde 27100 hanede 166023 olan nüfusun 165010'u Müslim ahaliye, 993'ü Rum ve 20'si Ermeni ahaliye ait olduğu görülmektedir. Buna göre nüfusun %99, 3'ü Müslim ahaliye ait olduğunu görmekteyiz.

H.1321 ve H.1322 tarihli salnamelerde Lazistan Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁵¹.

Tablo 41.

Kazalar	Hane	Nüfus				Yekûn
		Rum		İslam		
		K	E	K	E	
Rize	16223	525	499	44918	49058	95000
Atina	5350	-	-	19500	17237	36737
Hopa	5527	-	-	17430	16491	33921
Yekûn	27100	525	499	81848	82786	165658

Tablo 41'e baktığımızda Rize Kazasında 16223 hanede 95000 nüfustan 1024'ü Rum ve 93976'sı Müslim ahaliye ait olduğunu görüyoruz. Lazistan Sancağı genelinde 27100 hanede 165658 olan nüfustan 164634'ünün Müslim ahaliye ait olduğunu geri kalan 1024 nüfusun da gayrimüslimlere ait olduğunu görmekteyiz.

⁵⁵¹ H.1321 T.S., s.283-286, 472-473; H.1322 T.S., s.174-179, 432-433.

Lazistan Sancağına bağlı toplam nüfus bilgilerini yıllara göre şöyle verebiliriz.

Tablo 42.

Yıllar	Müslüman	Gayrimüslim			Toplam
		Rum	Ermeni	Toplam	
H.1286 ⁵⁵²	73529	1292	396	1698	75227
H.1287-H.1292 ⁵⁵³	71196	1287	333	1620	73116
H.1293-H.1294 ⁵⁵⁴	69275	1321	327	1648	71600
H.1295 ⁵⁵⁵	75902	1727	484	2211	78113
H.1296-H.1298 ⁵⁵⁶	28792	-	22	22	28814
H.1305-H.1309 ⁵⁵⁷	-	-	-	-	321776
H.1311 ⁵⁵⁸	137788	689	-	689	138477
H.1318 ⁵⁵⁹	156452	904	23	927	157379
H.1319 ⁵⁶⁰	158295	918	20	938	159233
H.1320 ⁵⁶¹	165010	993	20	1013	166023
H.1321-1322 ⁵⁶²	164634	1024	-	1024	165658

Tablo 42'ye baktığımız zaman Lazistan Sancağında bulunan nüfusun çoğunluğunu Müslüman ahalinin oluşturduğu görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi H.1311 yılına kadar neşredilen salnamelerde sadece erkek nüfusun verildiği, H.1311 tarihinden itibaren yayınlanan salnamelerde ise kadın ve erkek nüfusun birlikte verildiğini görmekteyiz. Ayrıca salnamelerde gayrimüslim ahaliye ait nüfus da ayrıntılı olarak verilmiştir. Lazistan Sancağı geneline göre H.1286 ile H.1287 yılları arasında nüfusun 3635 düşüş, H.1293 ile H.1295 arasında artışın 7190 artış gösterdiğini görmekteyiz. H.1296 yılında verilen rakamlara baktığımızda çok düşük verildiği

⁵⁵² H.1286 T.S., s.67.

⁵⁵³ H.1287 T.S., s.90-91; H.1288 T.S., s.102-103; H.1289 T.S., s.96-97; H.1290 T.S., s.84-85; H.1291 T.S., s.86-87; H.1292 T.S., s.101-102.

⁵⁵⁴ H.1293 T.S., s.104-105; H.1294 T.S., s.186-223.

⁵⁵⁵ H.1295 T.S., s.118-119.

⁵⁵⁶ H.1296 T.S., s.118-119; H.1298 T.S., s.134-135.

⁵⁵⁷ H.1305 T.S., s.305-319; H.1309 T.S., s.267-277

⁵⁵⁸ H.1311 T.S., s.299-311; H.1313 T.S., s.272-289.

⁵⁵⁹ H.1318 T.S., s.242.

⁵⁶⁰ H.1319 T.S., s.212-213.

⁵⁶¹ H.1320 T.S., s.338-339.

⁵⁶² H.1321 T.S., s.472-473; H.1322 T.S., s.432-433.

görülmektedir. Bize göre bu verilerin önceki ve sonraki yıllara ait rakamlarla bir paralellik göstermediğinden eksik veya yanlış verildiğini söyleyebiliriz. H.1311 ile H.1318 yılları arasında nüfusun 18902 arttığını ve H.1318 ile H.1322 yılları arasında ise 8279 olarak artış gösterdiğini görmekteyiz.

2.9. Gümüşhane Sancağında Dini Grupların Nüfus Yapısı

H.1286 tarihli Vilayet Salnamesine göre sancağın nüfus dağılımı şöyledir⁵⁶³.

Tablo 43.

Kazalar	Köy	Hane			Erkek Nüfus				
		Gayrimüslim	Müslim	Yekûn	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Gümüşhane	84	930	2432	3362	-	896	1033	4943	6872
Kelkit	63	570	2698	3268	-	61	744	7258	8063
Şiran	96	152	1077	1229	-	-	621	3991	4612
Torul	123	4519	4100	8619	-	90	9357	9325	18772
Yekûn	366	6171	10307	16478	-	1047	11755	25517	38319

Tablo 43’de görüldüğü gibi Gümüşhane merkez kazasında 3362 hanede 6872 kişinin 4943’ü Müslim, 1033’ü Rum ve 896’sı Ermeni ahaliden oluşmaktadır. Gümüşhane Sancağına bağlı Şiran Kazasında 1229 hanede 4612 nüfusun 3991’i Müslim ve 621’i Ermeni ahaliden meydana gelmektedir. Gümüşhane Sancağı genelinde 10307 hanede 38319 erkek nüfustan 25517’si Müslim, 11755’i Rum ve 1047’si Ermeni ahaliden oluştuğunu görmekteyiz. Buna göre sancakta yaşayan ahalinin %30,6’sı Rum, %2,7’si Ermeni ve %67’si Müslim ahaliden meydana gelmektedir.

H.1287 tarihli salnameye göre Gümüşhane Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁶⁴.

⁵⁶³ H.1286 T.S., s.65.

⁵⁶⁴ H.1287 T.S., s.94-95.

Tablo 44.a

Kazalar	Mahalle ve Köy		Hane				
	Köy	Mahalle	Çerkez	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Gümüşhane	97	15	-	349	668	2617	3634
Kelkit Kazası	95	-	70	20	140	2411	2641
Şiran Kazası	76	3	84	8	156	1025	1273
Torul Kazası	120	-	-	36	3889	3770	7695
Yekûn	388	18	154	413	4853	9823	15243

Tablo 44.b

Kazalar	Erkek Nüfus					
	Çerkez	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Nefs-i Gümüşhane	-	10	1043	1683	4798	7534
Kelkit Kazası	148	-	71	438	7748	8405
Şiran Kazası	249	-	67	590	3904	4810
Torul Kazası		-	123	10673	9943	20739
Yekûn	397	10	1304	13384	26393	41488

Tablo 44.a'ya baktığımızda Gümüşhane Sancağında bulunan mahalle, köy ve hane sayılarının kaydedildiğini görmekteyiz. Gümüşhane sancağı merkez kazasında 3634 hanede 2617 Müslim, 668 Rum, 349 Ermeni ahalinin yaşadığı hane vardır. Lazistan Sancağına bağlı Torul Kazası 7695 hane birinci sırada yer almaktadır. Torul Kazasında 3770 Müslim, 3889 Rum, 36 Ermeni ahalinin yaşadığı hane vardır. Torul Kazasında gayrimüslim hane sayısının Müslümanların hane sayısından biraz fazla olduğu gözlemlenmektedir. Tablo 44.b'ye baktığımızda ise H.1287 yılında Gümüşhane Sancağında bulunan erkek nüfusu vermektedir. Gümüşhane Sancağı merkez kazasında 7534 hanede 4798 Müslüman, 1683 Rum, 1043 Ermeni ve 10 Katolik ahalinin yaşadığını görmekteyiz. Torul Kazasında 20737 nüfustan en fazla 10673 ile Rum, 9943 Müslüman, 123 Ermeni yaşamaktadır. Gümüşhane Sancağı genelinde 41488 nüfustan 26393'ü Müslüman, 13384'ü Rum, 1304'ü Ermeni, 10'u Katolik ve 397 Çerkez ahaliden oluşmaktadır. Buna göre Gümüşhane Sancağı genelinde nüfusun %32'si Rum, %3'ü Ermeni ve %65'i Müslümanlardan oluşmaktadır.

Yukarıda tablo 44.a ve 44.b’de verilen bilgiler H.1288-H.1292 tarihli salnamelerde verilen bilgilerle aynıdır⁵⁶⁵. H.1293 ve H.1294 tarihleri arasında neşredilen salnamelerde Gümüşhane Kazasında 94 köyde 3807 Müslim hanede 11837 nüfus vardır. Kelkit Kazasında 93 köyde ve 2736 Müslim hanede 9388 ahali, 480 Rum ve 30 Çerkez nüfus mevcuttur. Şiran Kazasında 74 köyde 1544 hanede 4643 Müslim, 265 Rum hanede 918 Rum nüfus, 30 Ermeni hanede 100 nüfus kayıtlıdır. Torul Kazasında 49 köyde 1764 Müslim hanede 6908 ahali, 3074 gayrimüslim hanede 7960 nüfus mevcuttur⁵⁶⁶.

H.1295 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁶⁷.

Tablo 45.

Kazalar	Mahalle ve Köy	Hane	Nüfus			
			Ermeni	Rum	İslam	Yekûn
Gümüşhane	118	8926	579	3468	8078	12125
Kelkit	93	5615	71	510	8658	9239
Şiran	75	4326	82	660	4888	5630
Torul	101	20247	-	8566	7939	16505
Yekûn	387	39124	732	13204	29563	43499

Tablo 45’ü Tablo 44 ile kıyasladığımızda tablo 44’de Gümüşhane Sancağının nüfusu 41488 iken, tablo 45’de 43499 olarak verilmiştir. Bu verilen bilgileri tablo 46 ile kıyasladığımızda Gümüşhane Sancağının Müslim ve gayrimüslim nüfusun orantılı bir şekilde arttığını görmekteyiz.

H.1296 ve H.1298 tarihli salnamelere göre Gümüşhane Sancağının nüfusu şöyledir⁵⁶⁸.

⁵⁶⁵ H.1288 T.S., s.102-103; H.1289 T.S., s.100-101; H.1290 T.S., s.86-87; H.1291 T.S., s.88-89; H.1292 T.S., s.103-104.

⁵⁶⁶ H.1293 T.S., s.226-257; H.1294 T.S., s.222-253.

⁵⁶⁷ H.1295 T.S., s.118-119.

⁵⁶⁸ H.1296 T.S., s.120-121; H.1298 T.S., s.136-137.

Tablo 46.

Kazalar	Mahalle ve Köy	Hane	Erkek Nüfus			
			Ermeni	Rum	İslam	Toplam
Gümüşhane	118	8926	579	3486	8078	12143
Kelkit	93	5615	71	510	8658	9239
Şiran	75	4326	82	660	4498	5240
Torul	101	10334	-	8825	8239	17064
Yekûn	387	29201	732	13481	29473	43686

Tablo 46'ya baktığımızda Gümüşhane Kazasında 8926 hanede 12143 nüfustan 8078 Müslim, 3486 Rum ve 579 Ermeni ahalinin yaşadığı görülmektedir. Torul Kazasında 10334 hanede 8239 Müslim, 8825 Rum ve 732 Ermeni ahalinin yaşadığı görülürken, gayrimüslim nüfusun Müslim nüfustan fazla olduğu görülmektedir. Gümüşhane sancağı genelinde de 29201 hanede 43686 nüfustan 29473'ü Müslim, 1348'i Rum ve 732'si Gregoryen Ermeni'den oluşmaktadır.

H.1311 tarihli salnameye göre sancağın nüfus dağılımı şöyledir⁵⁶⁹.

Tablo 47.

Kazalar	Hane	Nüfus						
		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
		K	E	K	E	K	E	
Gümüşhane	5398	514	632	2660	2919	10706	11910	29341
Kelkit	-	58	69	166	151	11154	12130	23728
Şiran	2315	100	121	837	899	7136	7506	16599
Torul	7962	-	-	8000	8679	9001	10457	36137
Yekûn	15675	672	822	11663	12648	37997	42003	105805

Tablo 47'ye baktığımızda Gümüşhane Sancağına bağlı Torul Kazasının nüfusunu tablo 47 ve 46 ile kıyasladığımızda tablo 46'ya kadar kazanın Rum nüfusunun Müslim nüfusu geçtiğini, tablo 47'ye baktığımızda Müslim nüfusun Rum nüfusu geçtiğini görüyoruz. Buna göre Torul Kazasında 36137 olan nüfusun 19458'i Müslim

⁵⁶⁹ H.1311 T.S., s.314-331.

ve 16679'u Rum ahaliden oluşmaktadır. Gümüşhane Sancağında 15675 hanede 105805 nüfustan 80000'i Müslim, 24311'i Rum ve 1424'ü Ermeni ahaliden meydana geldiği görülmektedir. Hane sayılarının Müslim ve gayrimüslim ayırımı yapılmadan verildiği görülmektedir.

H.1313 tarihli salnamede verilen bilgiler tablo 47'de verilen bilgilerle aynıdır⁵⁷⁰.

H.1318 tarihli salnameye göre Gümüşhane Sancağının nüfus dağılımı şöyledir⁵⁷¹.

Tablo 48.

Kazalar	Nüfus						
	Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
	K	E	K	E	K	E	
Gümüşhane	564	721	3192	3278	11641	12645	32041
Kelkit	58	51	232	246	12656	12929	26172
Şiran	109	115	926	960	7311	7351	16772
Torul	-	-	10456	10710	10880	11489	43535
Yekûn	731	887	14806	15194	42488	44414	118520

Tablo 48'yi tablo 47 ile kıyasladığımızda tablo 47'de Gümüşhane Sancağı genelindeki nüfus 105805 iken, tablo 48'de 118520 olmuştur. Bu verilen rakamları tablo 49 ile de kıyasladığımızda düzenli bir artışın olduğunu görmekteyiz. Gümüşhane Sancağının merkez kazasının 32041 olan nüfusunun 23283'ü Müslim, 6470'i Rum ve 685'inin de Ermeni ahaliyi oluşturduğu görülmektedir. Gümüşhane Sancağı genelinde 43535 nüfusla Torul Kazası en fazla ve 16772 nüfusla Şiran Kazası en az nüfusa sahiptir. Bu verilere göre Gümüşhane Sancağında yaşayan ahalinin %25,3'ü Rum, %1,3'ü Ermeni ve %73,4'ü Müslim ahaliden oluşmaktadır.

H.1319 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağının nüfus dağılımı şöyledir⁵⁷².

⁵⁷⁰ H.1313 T.S., s.290-302.

⁵⁷¹ H.1318 T.S., s.243.

⁵⁷² H.1319 T.S., s.210-211.

Tablo 49.

Kazalar	Nüfus										Yekûn
	Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
Gümüşhane	-	-	-	-	611	768	3222	3312	11734	12776	32423
Kelkit	-	-	-	-	58	51	238	248	12766	12929	26290
Şiran	-	-	-	-	109	115	927	956	7389	7397	16893
Torul	-	-	-	-	-	-	10728	10933	11059	11642	44362
Yekûn	-	-	-	-	778	934	15115	15449	42948	44744	119968

Tablo 49'a baktığımız zaman Gümüşhane Kazasında 119968 ahalinin 1379'u Ermeni, 6534'ü Rum ve 24510'u Müslim ahaliden meydana gelmektedir. Torul Kazasında 43535 nüfusun 21369 Müslim ve 21166'sı Rum ahaliden müteşekkildir. Gümüşhane Sancağı geneline bakıldığında 119968 nüfusun 87692'si Müslim, 1664'ü Rum ve 1712'si Ermeni ahaliden meydana geldiği gelmektedir.

H.1320 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağının nüfus dağılımı şöyledir⁵⁷³.

Tablo 50.

Kazalar	Hane	Nüfus								
		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn		Yekûn
		K	E	K	E	K	E	K	E	
Gümüşhane	4792	638	782	3297	3366	11929	13043	15864	17191	33055
Kelkit Kazası	4213	64	61	244	267	12917	12986	13225	13314	26539
Şiran Kazası	2743	109	113	847	846	7653	7632	8609	8591	17200
Torul Kazası	7814	-	-	11139	11176	11290	11790	22429	22966	45395
Yekûn	19562	811	956	15527	15655	43789	45451	60127	62062	122189

Tablo50'yi tablo 49 ile kıyasladığımızda tablo 49'da Gümüşhane Sancağının genel nüfusu 119968 iken, tablo 50'de 122189 olarak verilmiştir. Buna göre sancağın nüfusunun 2221 artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Gümüşhane Kazasında 4792 hanede 33055 olan nüfusun 24972'si Müslim, 6663'ü Rum ve 1420'si Ermeni ahaliden

⁵⁷³ H.1320 T.S., s.294-307, 338-339.

meydana gelmektedir. Gümüşhane Sancağı genelinde 19562 hanede 122189 olan nüfusun 89240'ı Müslim 31182'si Rum ve 1767'si Ermeni ahaliden oluşmuştur. Bu verilere bakıldığında Gümüşhane Sancağında nüfusun %73'ü Müslim, %25,5'i Rum ve %1,5'i Ermeni ahaliye aittir.

H.1321 tarihli salnamede Gümüşhane Sancağının nüfus dağılımı şöyledir⁵⁷⁴.

Tablo 51.

Kazalar	Hane	Nüfus						
		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
		K	E	K	E	K	E	
Gümüşhane Kazası	5091	667	700	3454	3519	11996	13096	33432
Kelkit Kazası	4374	66	60	259	269	13266	13202	27122
Şiran Kazası	2743	110	115	979	968	7672	7625	17469
Torul Kazası	7920	-	-	11552	11590	11477	12046	46665
Yekûn	20128	843	875	16244	16346	44411	45969	124688

Tablo 51'e bakıldığında Gümüşhane Kazasında 5091 hanede 33432 nüfusun 25092'si Müslim, 6873'ü Rum ve 1367'si Ermeni ahali oluşturmaktadır. Gümüşhane Sancağı genelinde 20118 hanede 124688 nüfusun 90380'i Müslüman, 32590'ı Rum ve 1718'i Ermeni ahaliden meydana gelmektedir. Bu verilen rakamlara göre Gümüşhane Sancağında bulunan nüfusun %1,3'ü Gregoryen Ermeni, %26'sı Rum ve %72,4'ü Müslüman ahaliden oluşmaktadır. H.1322 tarihli salnamede verilen bilgiler tablo 40'da verilen bilgiler ile aynıdır⁵⁷⁵.

Gümüşhane Sancağında bulunan toplam nüfus bilgilerini yıllara göre şöyle verebiliriz.

⁵⁷⁴ H.1321 T.S., s.288-294, 472-473.

⁵⁷⁵ H.1322 T.S., s.183-189, 432-433.

Tablo 52.

Yıllar	Müslüman	Gayrimüslim			Toplam
		Rum	Ermeni	Toplam	
H.1286 ⁵⁷⁶	25517	11755	1047	12802	38319
H.1287-H.1292 ⁵⁷⁷	26393	13394	1304	14698	41091
H.1293-H.1294 ⁵⁷⁸	32776	-	-	9458	42234
H.1295 ⁵⁷⁹	29563	13204	732	13936	43499
H.1296-H.1298 ⁵⁸⁰	29473	13481	732	14213	43686
H.1311 ⁵⁸¹	80000	24311	1494	25805	105805
H.1318 ⁵⁸²	86902	30000	1618	31618	118520
H.1319 ⁵⁸³	87692	30564	1712	32276	119968
H.1320 ⁵⁸⁴	89241	31181	1767	32949	122189
H.1321-H.1322 ⁵⁸⁵	90380	32590	1718	34308	124688

Tablo 52'ye bakıldığı zaman H.1286 ile H.1287 yılları arasında nüfus artışının 2772, H.1311 ile H.1318 yılları arasında 12715 ve H.1320 ile H.1322 yılları arasında ise 2449 artış gösterdiği kayıtlara geçmiştir. Tabloda görüldüğü gibi H.1296 yılına kadar nüfusun düşük olduğu gözükmemektedir. O yıllara ait verilen bilgilere bakıldığında sadece erkek nüfusun sayıldığı görülecektir. H.1305 yılından itibaren erkek nüfusla birlikte kadın nüfusta sayılmaya başlandığından yaklaşık nüfus sayısı bir kat artış göstermiştir. H.1321 yılına gelindiğinde Gümüşhane Sancağının toplam nüfusunun 124688'e ulaştığını görüyoruz.

Trabzon Vilayet salnamelerinde Müslim ve gayrimüslim genel nüfusu şöyle verebiliriz.

⁵⁷⁶ H.1286 T.S., s.65.

⁵⁷⁷ H.1287 T.S., s.94-95; H.1288 T.S., s.102-103; H.1289 T.S., s.100-101; H.1290 T.S., s.86-87; H.1291 T.S., s.88-89; H.1292 T.S., s.103-104.

⁵⁷⁸ H.1293 T.S., s.226-257; H.1294 T.S., s.222-253.

⁵⁷⁹ H.1295 T.S., s.118-119

⁵⁸⁰ H.1296 T.S., s.120-121; H.1298 T.S., s.136-137.

⁵⁸¹ H.1311 T.S., s.314-331.

⁵⁸² H.1318 T.S., s.243.

⁵⁸³ H.1319 T.S., s.210-211.

⁵⁸⁴ H.1320 T.S., s.338-339.

⁵⁸⁵ H.1321 T.S., s. 474; H.1322 T.S., s.432-433

Tablo 53.

Salname Yılları	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
H.1286	376255	81400	457750
H.1287	388228	84768	457676
H.1295	296148	49652	345800
H.1296	340736	189035	529771
H.1305	-	-	1176181
H.1311	879468	326337	1205805
H.1318	963157	235818	1198975
H.1319	972981	237853	1210834
H.1320	990268	240348	1230636
H.1321	1004407	247736	1252143

Tablo 42'ye baktığımız zaman H.1286 ve H.1287 yılında verilen bilgileri kıyasladığımızda kendi içerisinde Müslüman nüfusun 74 düştüğünü, gayri Müslim nüfusun ise yine kendi içerisinde 3368 artış gösterdiği görülmektedir. H.1305 yılına kadar vilayet genelinde nüfusun düşük olduğu ve H.1305 yılından itibaren neredeyse iki katına çıktığı gözlemlenmektedir. Bu kadar farkın oluşmasının nedeni daha öncede söylediğimiz gibi o yıllarda sadece erkek nüfusun sayıldığı, kadın nüfusun sayılmadığındandır. H.1322 yılına gelindiğinde Trabzon Vilayetin nüfusunun 1252143 ulaştığı ve 247136 nüfusun gayrimüslim ahaliye, 1004407 nüfusun da Müslim ahaliye ait olduğu görülmektedir. Buna göre Trabzon Vilayetinin nüfusunun %19,7'sinin gayrimüslim ve %80'2'sinin ise Müslim ahaliden oluştuğunu görüyoruz.

SONUÇ

Trabzon vilayetinin dini sosyal yapısını ortaya koymak amacıyla incelemiş olduğumuz Trabzon Vilayet Salnameleri yaklaşık olarak 36 yıl içerisinde 22 defa yayınlanmıştır.

Yapmış olduğumuz incelemede H.1286 tarihli ilk salnameden itibaren Trabzon Vilayeti sancak ve kazalarında ilerleyen zaman zarfında değişiklikler olmuştur.

Vilayet genelinde dini ve sosyal kurumlara baktığımızda Müslim ve gayrimüslimlerin kendilerine ait kurumlarının devamlı gelişme gösterdiğini görmekle birlikte karşılıklı dini ve dünyevi hoşgörünün de Trabzon Vilayeti sakinleri arasında yaşadığını müşahade ediyoruz. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde de Müslim ve gayrimüslim dini ve dünyevi kurumların özgürce yaşamasına sebep olmuştur.

Vilayet salnamelerindeki nüfus hareketliliğini değerlendirmeye aldığımızda da Müslim ve gayrimüslimlere ait nüfus bilgisinde büyük bir hata ve anormalliğe rastlamadığımızı burada belirtmek gerekir.

H.1286 salnamesine göre gayrimüslim nüfusu oranla 4,5 katı olan Müslim nüfus H.1322 tarihli son salnamede de 4,1 olarak ilk salnamedeki farka yakın bir oranda devam ede gelmiştir. Başka bir ifadeyle vilayet genelinde Müslim nüfus yaklaşık olarak %80, gayrimüslim nüfus ise %20 olarak süre gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

A- SALNAMELER

- H.1286 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1286.
H.1287 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1287.
H.1288 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1288.
H.1289 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1289.
H.1290 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1290.
H.1291 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1291.
H.1292 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1292.
H.1293 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1293.
H.1294 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1294.
H.1295 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1295.
H.1296 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1296.
H.1298 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1298.
H.1305 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1305.
H.1309 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1309.
H.1311 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1311.
H.1313 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1313.
H.1316 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1316.
H.1318 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1318.
H.1319 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1319.
H.1320 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1320.
H.1321 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1321.
H.1322 **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, Trabzon Vilayeti Matbaası Trabzon H.1322.
H.1316 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire İstanbul H.1316.
H.1317 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire İstanbul H.1317.
H.1319 **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire İstanbul H.1319.
H.1321, **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire İstanbul H.1321.

KAYNAK VE TETKİK ESERLER

AYDIN, Mehmet, “Kilise”, **TDVİA/XXVI**, Ankara 2002.

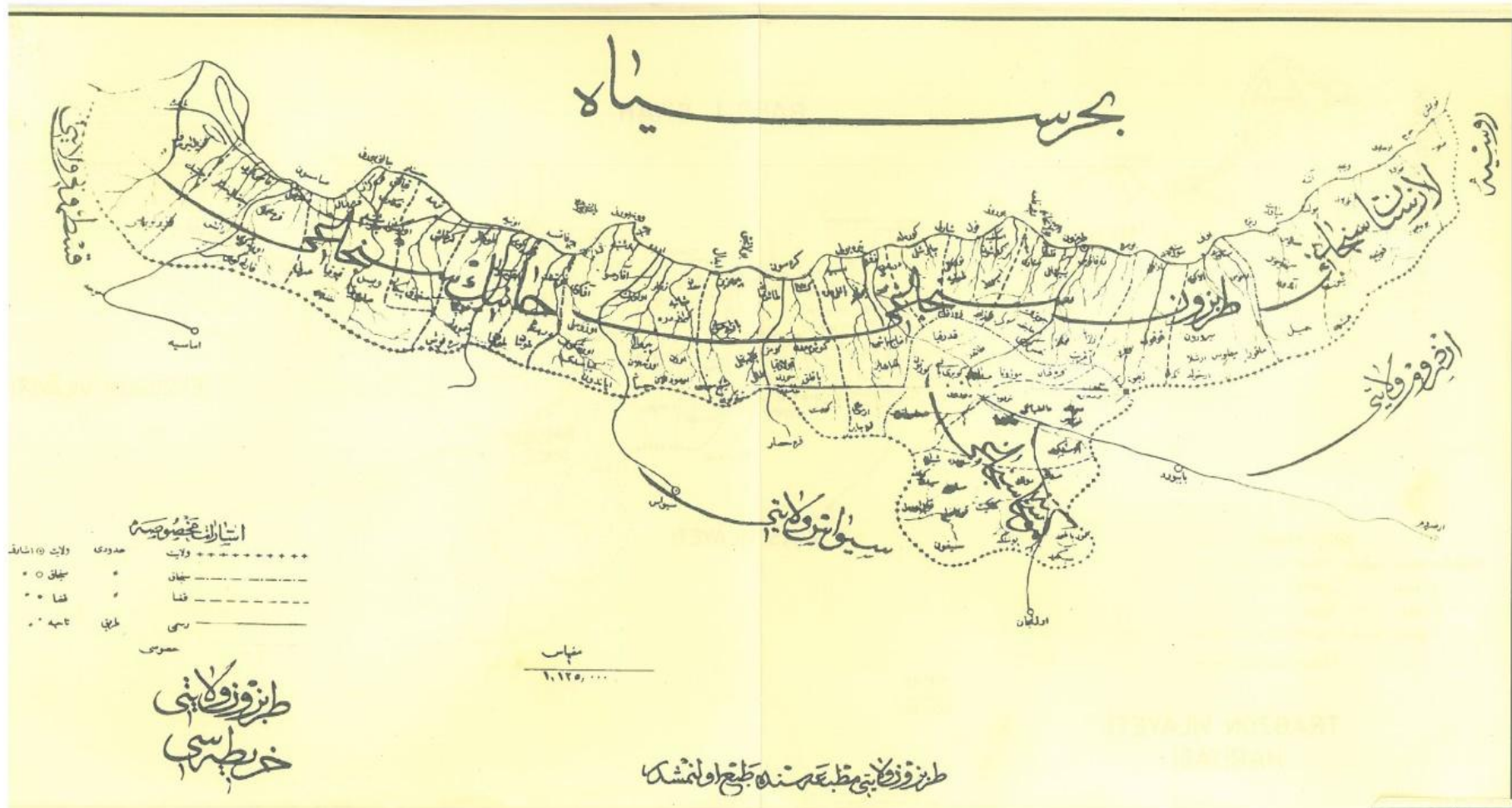
GÜRKAN, Salime Leyla, “Manastır”, **TDVİA/XXVII**, Ankara 2003

GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Konya 1998.

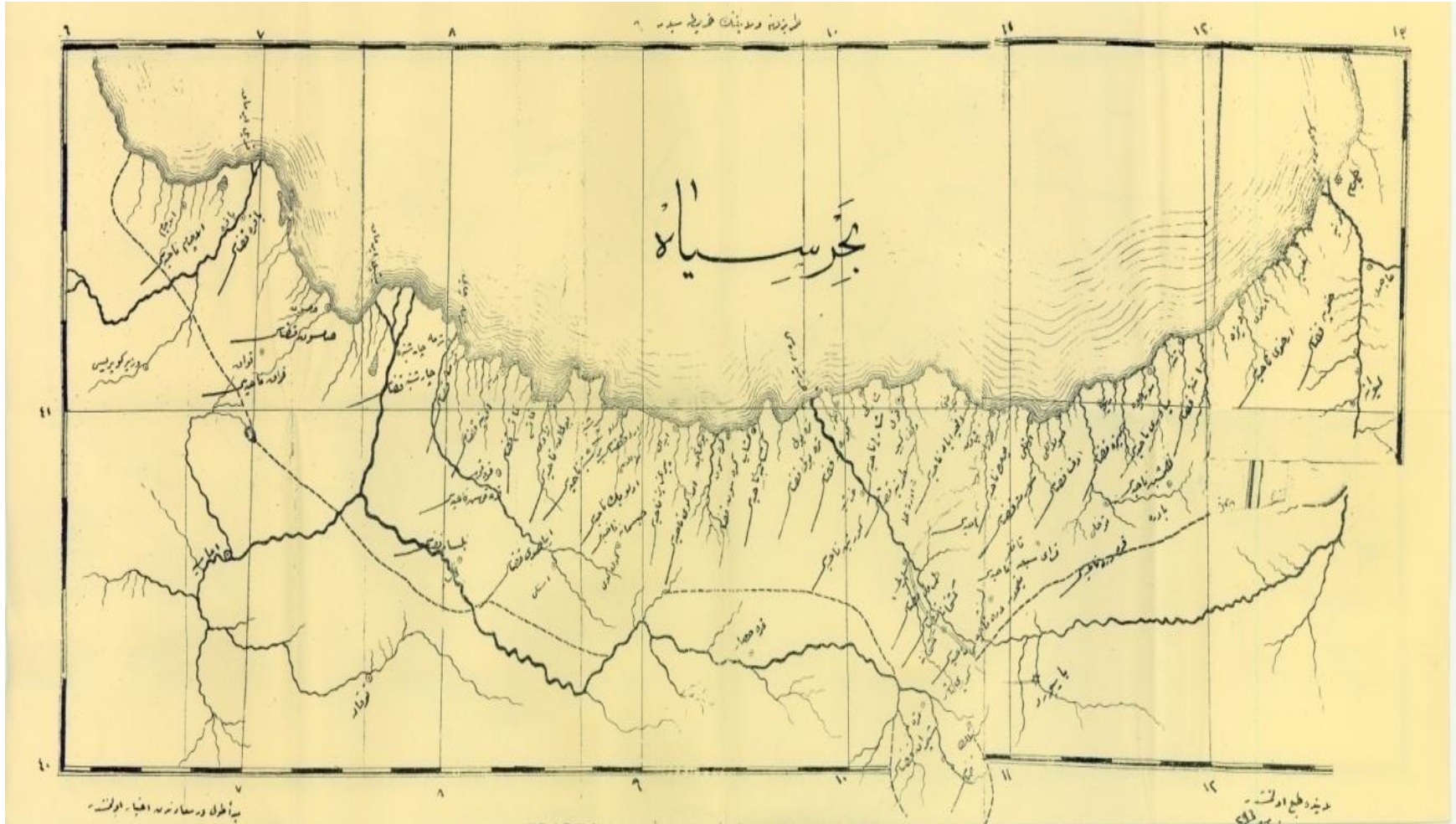
EKLER

TRABZON VİLAYETİ İLE İLGİLİ HARİTALAR

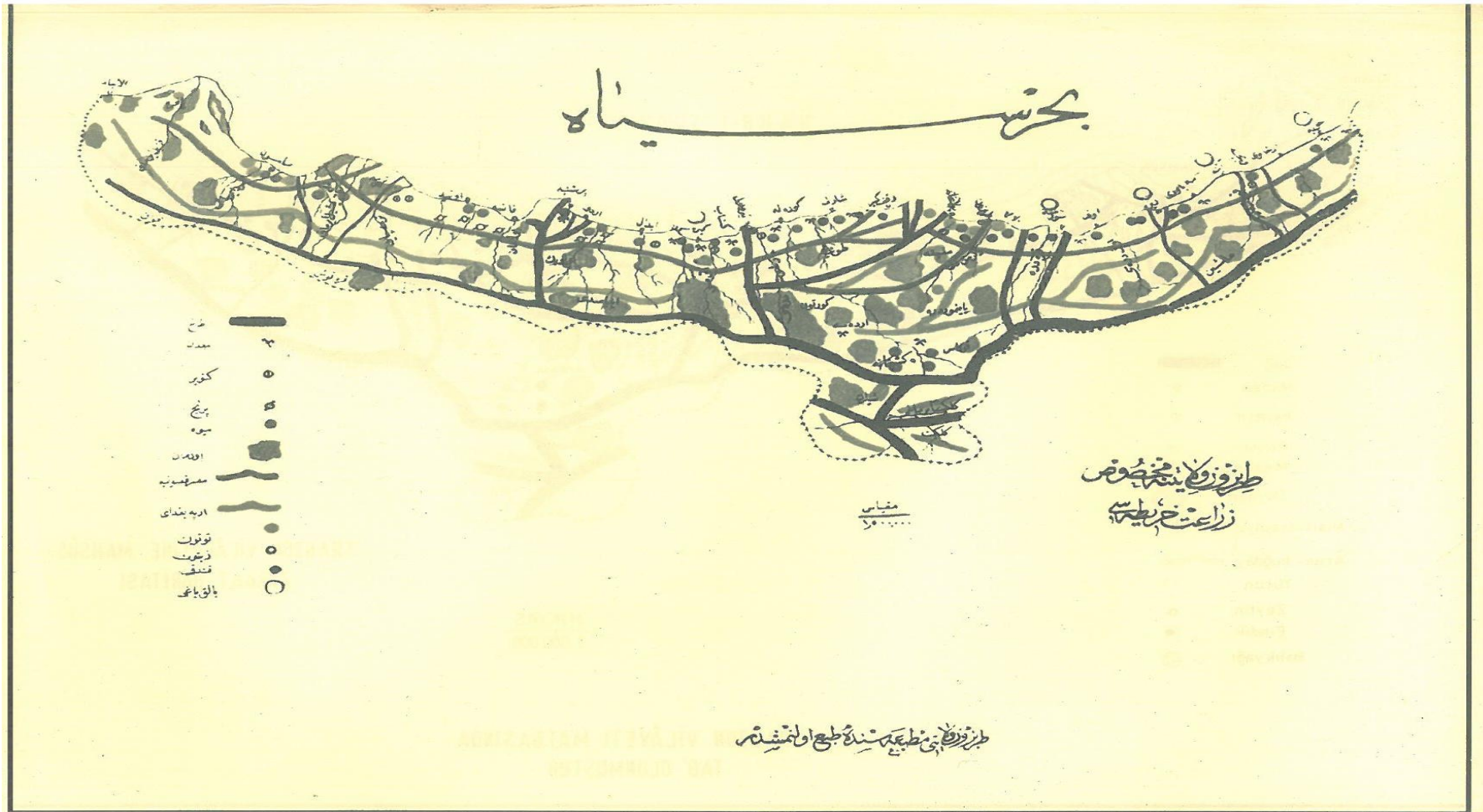
Ek 1. Trabzon Vilayeti Haritası

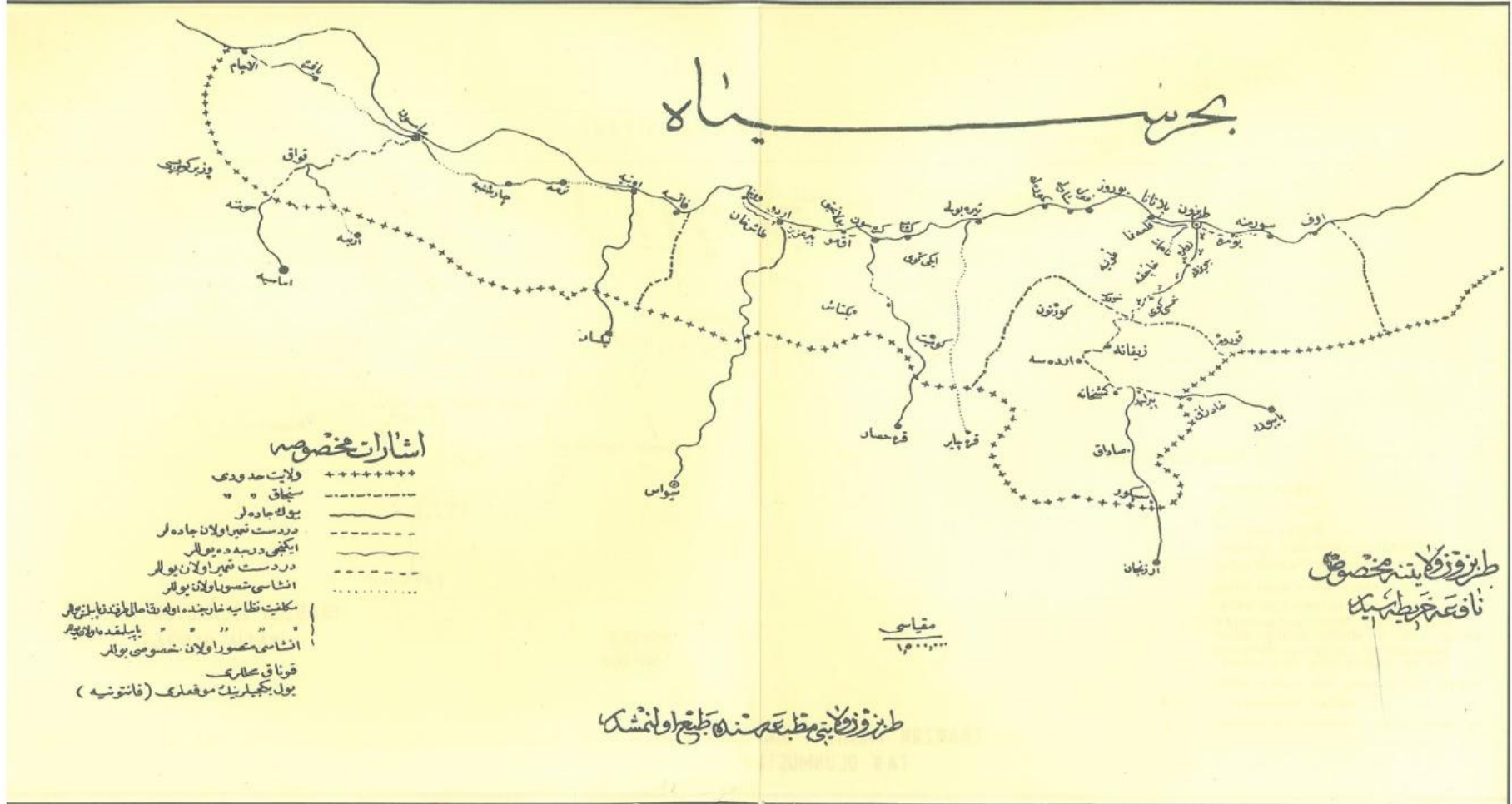
Ek 3. Trabzon Vilayeti haritası

Ek 4. Trabzon Vilayeti ziraat haritası

Ek 5. Trabzon Vilayeti Yol Haritası

ÖZGEÇMİŞ

1972 Yılında Ordu- Fatsa'da doğdum. İlkokulu Çamaş-Sakargerış mahallesinde, Ortaokulu Fatsa İmam-Hatip Lisesinde, Liseyi Ankara Merkez İmam-Hatip Lisesinde (Tevfik İleri İmam-Hatip Lisesi) tamamladım. 2007 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdim. 1991 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Hakkâri Çukurca ilçesi Çınarlı köyü camiinde göreve başladım. 1993 yılında Ordu Fatsa ilçesi Konakbaşı Mahallesi camiine ve 2009 yılında aynı ilçeye bağlı Bolaman Beldesi Güvercinlik Mahallesi camiine naklen atandım. Halen aynı yerde görev yapmaktayım. Evli ve üç çocuk babasıyım.